

**ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ
ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: ΝΕΟΤΕΡΗΣ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΗΣ
ΙΣΤΟΡΙΑΣ**

**ΤΟ «ΠΑΙΔΟΜΑΖΩΜΑ»
ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΕΜΦΥΛΙΟ ΠΟΛΕΜΟ**

**ΕΛΕΝΗ ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ
Α.Μ.: 1106Μ042**

ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ: ΠΡΟΚΟΠΗΣ ΠΑΠΑΣΤΡΑΤΗΣ

Αθήνα 2008

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

	Σελ.
Πρόλογος.....	3
Κεφάλαιο I: «Ο θηριώδης Ηρώδης ανεβίωσεν».....	10
1. Η δημοσίευση της είδησης.....	10
2. Η εσωτερική αντίδραση και προπαγάνδα – Ο αντίκτυπος στο εξωτερικό.....	24
3. Οι Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής.....	32
Κεφάλαιο II: Αντίμετρα: Το παιδοφύλαγμα.....	37
Κεφάλαιο III: Το ζήτημα στον ΟΗΕ - Η UNSCOB.....	43
Κεφάλαιο IV: Οι προσπάθειες για επαναπατρισμό.....	58
1. Ο Διεθνής Ερυθρός Σταυρός.....	58
2. Η Τσεχοσλοβακία και τα 138 παιδιά.....	63
3. Η Γιουγκοσλαβία, τα σλαβομακεδονόπουλα και η ολιγάριθμη επιστροφή.....	65
4. Η ψυχολογία της επανένωσης.....	73
Επίλογος.....	77
Φωτογραφικό παράρτημα.....	80
Βιβλιογραφία.....	88

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Το Μάρτιο του 1948 ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος, στην πιο κρίσιμη καμπή του, θ' αποκτήσει ένα καινούριο πρωταγωνιστή: τα παιδιά. Η εμπλοκή των ελληνόπουλων στον εμφύλιο πόλεμο από τις δύο αντιμαχόμενες παρατάξεις με σκοπό την προστασία και τη σωτηρία τους δεν αποτελεί παράδοξο. Τα παιδιά, αθώα θύματα μιας τραγικής περιόδου, αποτελούσαν μια αδιαμφισβήτητη αξία την οποία θέλησαν να υπερασπιστούν τόσο η κυβέρνηση της Αθήνας όσο και η κυβέρνηση του Βουνού, με τη μεταφορά τους από τις εκτεθειμένες στον εμφύλιο περιοχές στη νότια Ελλάδα και στις Λαϊκές Δημοκρατίες αντίστοιχα.

Το ζήτημα της μετακινήσεως παιδιών από τη Βόρεια Ελλάδα στις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης από το Δημοκρατικό Στρατό Ελλάδας, παραμένει μία από τις πιο σκοτεινές και ακανθώδεις πτυχές του εμφυλίου. Παρόλο που έχουν παρέλθει σχεδόν εξήντα χρόνια από την επίσημη λήξη του πολέμου, η απομάκρυνση των Ελληνόπουλων αποτελεί, ακόμη μέχρι σήμερα, ένα από τα θέματα «ταμπού» της ελληνικής ιστοριογραφίας. Η αποφυγή ανακίνησης ευαίσθητων ζητημάτων, που θα οδηγούσαν στην αναμόχλευση παθών, οδήγησε στις ευκαιριακές προσεγγίσεις ορισμένων μόνο παραμέτρων της περιόδου. Εξάλλου δεν είναι τυχαίο που το «παιδομάζωμα» βρίσκεται ακόμη στα πρώιμα στάδια της έρευνας και προκαλεί την αμηχανία των ιστορικών. Η αίσθηση της αμηχανίας δεν πρέπει να εκληφθεί ως τετριμμένη κοινοτυπία ή εύκολη υπεκφυγή. Άλλωστε, η μέχρι τώρα εξέταση του προβλήματος το επιβεβαιώνει.

Για τον προσδιορισμό του φαινομένου δεν υπάρχει μια γενικά αποδεκτή ορολογία, άλλωστε εξαιτίας της λεπτότητας και της συγκινησιακής φόρτισης του ζητήματος, ο όρος δε μπορεί παρά να είναι συμβατικός. Η δεξιά χρησιμοποίησε τους όρους *γενοκτονία*, *έγκλημα κατά της ανθρωπότητας* και *παιδομάζωμα*. Ο όρος που γρήγορα επικράτησε ήταν αυτός του *παιδομαζώματος*, ο οποίος χρησιμοποιείται μέχρι και σήμερα από τους αριστερούς συνήθως με την προσθήκη «το λεγόμενο» παιδομάζωμα. Η επικράτηση του όρου οφείλεται στο ότι στο σκληρό κόσμο των εντυπώσεων, μπροστά στο ρητορικό οπλοστάσιο της δεξιάς ο αριστερός λόγος ήταν σαφώς πιο αδύναμος. Στην παρούσα εργασία έχει προκριθεί ο όρος παιδομάζωμα με

τη χρήση εισαγωγικών, αφού είναι αυτός που έχει υιοθετηθεί από την πλειονότητα και αυτός που απαντάται στις πηγές. Αξίζει να σημειωθεί ότι τον ίδιο όρο χρησιμοποίησε και ο αντάρτικος Τύπος για να περιγράψει τη μεταφορά παιδιών από τις ζώνες επιχειρήσεων στην Αθήνα και νησιά του Αιγαίου, που εφάρμοσε η κυβέρνηση των Αθηνών¹.

Ο όρος είναι κατεξοχήν προπαγανδιστικός, αφού μας παραπέμπει στην πρακτική των σουλτανικών στρατευμάτων στα χρόνια της Τουρκοκρατίας. Η δεξιά ρητορική ανακάλεσε στην ιστορική μνήμη του ελληνικού λαού τους προαιώνιους εχθρούς του Έθνους: τους Τούρκους. Εξάλλου, οι αντάρτες δεν ήταν Έλληνες αλλά «εαμοβούλγαροι», «σλαβοκομμουνιστές» «συμμορίτες», «κομμουνιστοσυμμορίτες». Όμοια με τους Τούρκους, οι Σλάβοι και οι Βούλγαροι ανήκαν και αυτοί στους προαιώνιους εχθρούς των Ελλήνων. Σε προπαγανδιστικό έντυπο της εποχής γινόταν ιστορική ανάλυση των δεινών που προκάλεσαν οι Σλάβοι στην Ελλάδα από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα: «Δεν είναι η πρώτη φορά, μέσα εις το κύλισμα των αιώνων, που οι Σλαύοι εξαπολύουν τις βάρβαρες ορδές των εις την Ελληνική Μακεδονία. [] Οι Σλαύοι, τη φορά αυτή δεν αποτελούνται μόνον από Αλβανούς και Βουλγάρους. Έχουνε βοηθούς των τους συμμορίτες κομμουνιστές»².

Η αναγωγή σύγχρονων συγκρούσεων στο παρελθόν και η άντληση επιχειρημάτων από την ιστορία, με άλλα λόγια η επικαιροποίηση της ιστορίας, είναι μία από τις πιο προσφιλείς μεθόδους σε κρίσιμες περιόδους. Έτσι, ο αρνητικά φορτισμένος όρος «παιδομάζωμα» επαναφέρεται εν έτη 1948, το ιστορικό παρελθόν αναπλάθεται στο παρόν με στόχο την εξυπηρέτηση ιδεολογικών και όχι μόνο σκοπιμοτήτων. Η ιδεολογική χρήση της ιστορίας θα αποδειχτεί ένα από τα αποτελεσματικότερα εργαλεία του προπαγανδιστικού μηχανισμού. Οι δύο αντίπαλοι επικαλούνται συστηματικά ιστορικές εμπειρίες του ελληνικού λαού και κυρίως αρνητικές εμπειρίες της κοινωνίας, με την κύρια κατηγορία του γενιτσαρισμού να εκτοξεύεται εκατέρωθεν³.

Η μετακίνηση παιδιών αποτέλεσε μέρος της πολιτικής και στρατιωτικής αντιπαράθεσης και οι δύο αντιμαχόμενες πλευρές αποδύθηκαν σε έναν απελπισμένο

¹ Αρκετά διαδεδομένος, ανάμεσα συγγραφείς της Αριστεράς, είναι και ο όρος παιδοσώσιμο. Ο όρος παιδοφύλαγμα χρησιμοποιείται κυρίως για να χαρακτηρίσει τη μετακίνηση παιδιών από τον Εθνικό Στρατό.

² Δώρου Γερ. Πεφάνη, *Το παιδομάζωμα εις την ελληνικήν ιστορίαν από της εποχής των περσικών επιδρομών μέχρι σήμερα*, Αθήνα 1948.

³ Για την ιδεολογική χρήση της ιστορίας βλ. Σπύρος Ασδραχάς, *Ζητήματα ιστορίας*, Αθήνα 1983.

αγώνα δρόμου να μετακινήσουν τα παιδιά από τις βόρειες επαρχίες της Ελλάδας πριν τα πάρουν οι εχθροί. Αδιαμφισβήτητα ιστορικά γεγονότα που όμως έχουν αφήσει πολλά αναπάντητα ερωτήματα. Ερωτήματα που θα μείνουν για καιρό ακόμη αναπάντητα ή και για πάντοτε, εφόσον πολλά αρχεία καταστράφηκαν – εσκεμμένα ή μη – ή παραμένουν κλειστά για τους ερευνητές⁴. Πέρα από την ηθελημένη καταστροφή των αρχείων, η αλλοίωση οφείλεται επίσης στην κακή εναποθήκευση, την έλλειψη κατάλληλων χώρων υποδοχής, την αδράνεια και την αδιαφορία των επισήμων αρχών.

Η εργασία στοχεύει στην αντικειμενική διερεύνηση και παρουσίαση των αιτιών της μετακίνησης των παιδιών, του αντίκτυπου που είχε η εφαρμογή του μέτρου, των στόχων των Ελλήνων κομμουνιστών, των προεκτάσεων που πήρε το ζήτημα στον ΟΗΕ και πώς αυτό χρησιμοποιήθηκε στη διπλωματική σκακιέρα του Ψυχρού Πολέμου και τέλος των προσπαθειών για επαναπατρισμό των ελληνόπουλων. Παράλληλα, θα γίνει σύντομη αναφορά σε μια σημαντική παράμετρο του ζητήματος, τη μετακίνηση παιδιών από τον Εθνικό Στρατό και τις παιδοπόλεις της βασίλισσας Φρειδερίκης. Πρέπει να σημειωθεί ότι η αναφορά αυτή δε θα είναι διεξοδική, αφού η παράλληλη μελέτη και ανάλυση «παιδομαζώματος» - «παιδοφυλάγματος» αδιαμφισβήτητα δε μπορεί να διεκπεραιωθεί μέσα στα πλαίσια μιας μεταπτυχιακής διπλωματικής εργασίας.

Η απουσία επαρκών πρωτογενών πηγών, απαραίτητη προϋπόθεση για τη γνώση της ιστορίας, κατέστησε το εγχείρημα αρκετά δύσκολο, επίπονο και χρονοβόρο. Με αρκετό σκεπτικισμό και αρνητική διάθεση με υποδέχτηκαν σε αρκετά αρχεία τα οποία επισκέφτηκα, γεγονός που φανερώνει ότι το θέμα της μετακίνησης των παιδιών εξακολουθεί να είναι ταμπού για την ελληνική κοινωνία, σχεδόν εξήντα χρόνια μετά το τέλος του Εμφυλίου. Ίσως η πιο χαρακτηριστική περίπτωση είναι αυτή που συνάντησα στον Ελληνικό Ερυθρό Σταυρό, όπου έλαβα την απάντηση ότι τα αρχεία έχουν χαθεί μετά από μετακομίσεις, πλημμύρες κλπ, ενώ το αρχείο που υπάρχει, περιλαμβάνει μόνο αιτήσεις επαναπατρισμού (οι οποίες καρτέλες περιέχουν μόνο τα απαραίτητα στοιχεία για τον εντοπισμό των παιδιών). Μετά από αρκετή πίεση η υπάλληλος της Διεύθυνσης Αναζητήσεων αναγκάστηκε να παραδεχτεί ότι

⁴ Χαρακτηριστική περίπτωση είναι το αρχείο του ΚΚΕ στον Περισσό.

και αν υπάρχουν τα αρχεία, δε θα μπορούσα να έχω πρόσβαση λόγω της «μυστήριας», όπως την χαρακτήρισε, εποχής⁵.

Η εμπλοκή του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών, όχι μόνο στο «παιδομάζωμα» αλλά και γενικότερα στο ελληνικό ζήτημα, αποτυπώνεται στα πρακτικά και στις αποφάσεις των Γενικών Συνελεύσεων, καθώς και στις επετηρίδες που εκδίδει ο Οργανισμός. Στην Ελλάδα, δυστυχώς, μετά το κλείσιμο του Γραφείου του ΟΗΕ, το αρχείο του Οργανισμού έχει χαθεί. Απευθύνθηκα για το λόγο αυτό στο Περιφερειακό Γραφείο του ΟΗΕ στις Βρυξέλλες, ζητώντας τα πιο πάνω έγγραφα, απ' όπου έλαβα την απάντηση ότι γίνεται μόνο επιτόπια έρευνα, αλλά στις εκδόσεις του Οργανισμού θα μπορούσα να έχω πρόσβαση από την Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδας. Δυστυχώς όμως, όπως συνέβη και με αρκετά άλλα βιβλία, οι τόμοι αυτοί είναι επισήμως χαμένοι από την Εθνική Βιβλιοθήκη, η οποία ελάχιστα ανταποκρίνεται στο ρόλο της και στο βάρος που περιέχει και της αποδίδει ο όρος Εθνική. Αρκετά βιβλία, που δυστυχώς δεν κατέστη εφικτό να τα εντοπίσω αλλού, είναι χαμένα ή μη διαθέσιμα, αφού από το Μάιο του 2007, ολόκληρες πτέρυγες έχουν κλείσει εξαιτίας έργων συντήρησης, με αποτέλεσμα οι ερευνητές να στερούνται της ευκαιρίας μελέτης πολλών έργων.

Τα Γενικά Αρχεία του Κράτους ελάχιστα πρόσφεραν σε αυτή την έρευνα. Το περιεχόμενο των φακέλων περιοριζόταν κυρίως σε προπαγανδιστικά έντυπα της εποχής, που μεν είναι ιστορικό τεκμήριο, όχι όμως ασφαλές εργαλείο για τη συγγραφή μιας έρευνας. Στα Γενικά Αρχεία του Κράτους φυλάσσεται μέρος του αρχείου του ΠΙΚΠΑ (Πατριωτικόν Ίδρυμα Κοινωνικής Πρόνοιας και Αποκαταστάσεως), το οποίο όμως τα τελευταία πέντε χρόνια είναι εγκιβωτισμένο για λόγους ταξινόμησης άρα και μη προσβάσιμο.

Η Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου του Υπουργείου Εξωτερικών περιλαμβάνει αρκετούς φακέλους με πλούσιο και άκρως ενδιαφέρον υλικό, που καλύπτει αρκετές από τις πτυχές του ζητήματος. Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα είναι η αλληλογραφία του Υπουργείου με τη Μόνιμη Ελληνική Αντιπροσωπεία στον ΟΗΕ, με τις ελληνικές πρεσβείες στις διάφορες χώρες, με το Διεθνές Ερυθρό Σταυρό και τον Ελληνικό Ερυθρό Σταυρό. Επίσης, υπάρχουν εκθέσεις παρατηρητών,

⁵ Ενδιαφέρουσα είναι πάντως η πληροφορία που μου δόθηκε από τη Διεύθυνση Αναζητήσεων του ΕΕΣ, ότι ακόμη και σήμερα υπάρχουν αιτήσεις για εντοπισμό παιδιών που χάθηκαν μέσα στη θύελλα του Εμφυλίου. Ο αριθμός των αιτήσεων είναι πολύ μικρός, δίνει όμως μία σημαντική όψη του ζητήματος.

ονομαστικές καταστάσεις παιδιών, αιτήσεις γονέων για επιστροφή των τέκνων τους, μεγάλος αριθμός επιστολών από ελληνόπουλα αλλά και Έλληνες πρόσφυγες που ζούσαν στις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης. Αρκετές αποφάσεις του ΟΗΕ και εκθέσεις της Ειδικής Επιτροπής των Ηνωμένων Εθνών για τα Βαλκάνια, της γνωστής UNSCOB (United Nations Special Committee on the Balkans) εντοπίστηκαν στους φακέλους του Αρχείου της Κεντρικής Υπηρεσίας, καθώς και εξετάσεις μαρτύρων από την Επιτροπή. Τέλος, στους φακέλους περιέχονται διάφορα προπαγανδιστικά έντυπα και μια πολύ πλούσια αρθρογραφία κυρίως από τον ξένο Τύπο.

Αρχικά έγιναν σκέψεις να υπάρξει ένα ξεχωριστό κεφάλαιο για τον Τύπο και το ρόλο του, τα άρθρα όμως ενσωματώθηκαν φυσιολογικά και αρμονικά μέσα στο υπόλοιπο κείμενο⁶. Αλλωστε αν ληφθεί υπόψη η προειρημένη κατάσταση των αρχείων, ο Τύπος της εποχής ανάγεται σε ιδιαίτερα χρήσιμο εργαλείο, μια πολύτιμη ιστορική πηγή καθώς αποτελεί πρωτογενές υλικό για τη μελέτη και ανασύνθεση της περιόδου. Οι εφημερίδες είναι ο ασφαλέστερος δείκτης της κοινής γνώμης και αποδίδουν καλύτερα από οποιοδήποτε άλλο μέσο την ατμόσφαιρα της εποχής. Ωστόσο, πρέπει να λεχθεί πως η εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων για το ζήτημα του «παιδομαζώματος» μόνο μέσα από τον Τύπο είναι ουσιαστικά ανέφικτη, εφόσον την περίοδο του εμφυλίου πολέμου, αθηναϊκός και αντάρτικος Τύπος, εξυπηρετούσαν κατά πρώτο λόγο προπαγανδιστικούς σκοπούς. Η πολύ λεπτή και πολλές φορές καθόλου ευδιάκριτη γραμμή που χωρίζει την προπαγάνδα με την πραγματικότητα, μπορεί εύκολα να οδηγήσει σε λανθασμένες εκτιμήσεις. Επομένως, ο Τύπος πιθανόν να μην οδηγεί πάντοτε σε ιστορικές αλήθειες, είναι όμως ένα προνομιακό πεδίο έρευνας και το πολυτιμότερο εργαλείο που διαθέτει ο ερευνητής για να υπερβεί το χρόνο και να εξετάσει τα γεγονότα.

Τέλος, πρέπει να επισημάνω πως παρά τις προσπάθειές μου να περιλάβω στο σύγγραμμα και μαρτυρίες των πρωταγωνιστών της εποχής, δηλαδή των τότε παιδιών, τα άτομα με τα οποία κατάφερα να επικοινωνήσω, δυστυχώς απάντησαν αρνητικά στην παράκλησή μου για παραχώρηση συνέντευξης. Έτσι, δυστυχώς δεν κατέστη εφικτό να ενσωματώσω προφορικές μαρτυρίες στο παρόν πόνημα.

⁶ Αναπόφευκτα, τη μερίδα του λέοντος όσον αφορά τον αριθμό των άρθρων, έχουν οι αθηναϊκές εφημερίδες. Δυστυχώς από τον αντάρτικο τύπο, ο οποίος είχε ν' αντιμετωπίσει πολλά προβλήματα όσον αφορά την κυκλοφορία του, έχουν ανευρεθεί ψήγματα. Τα περισσότερα φύλλα έχουν χαθεί, ενώ αρκετά από αυτά που διασώθηκαν βρίσκονται σε κακή κατάσταση. Τέλος, δεν πρέπει να λησμονείται και η απαγόρευση της κυκλοφορίας του *Ριζοσπάστη* στις 17 Οκτωβρίου 1947.

Όπως γίνεται κατανοητό, τα κλειστά αρχεία, αλλά και η μέχρι τώρα συνοπτική συζήτηση του ζητήματος, κάνουν ακόμα δυσκολότερη την ανίχνευση της αλήθειας, ειδικότερα σε μια περίοδο εμφύλιου σπαραγμού. Ως εκ τούτου, η παρούσα μελέτη δεν έχει καμία φιλοδοξία πληρότητας. Ένα τόσο αμφιλεγόμενο και πολυδιάστατο θέμα ασφαλώς δεν εξαντλείται στα πλαίσια μιας μεταπτυχιακής διπλωματικής εργασίας, εξάλλου καμία ιστορική περίοδος και κανένα ζήτημα δεν είναι ποτέ πλήρως εξαντλημένα και κλειστά σε νέες έρευνες. Ίσως μάλιστα η έρευνα αυτή να δημιουργεί περισσότερα ερωτήματα απ' όσες απαντήσεις δίνει. Για να υπάρξουν όμως ιστορικές μελέτες βασισμένες σε όλα τα αρχειακά τεκμήρια που υπάρχουν, είναι απαραίτητο τα αρχεία να καταστούν προσβάσιμα στους μελετητές, προοπτική που δυστυχώς φαντάζει δυσοίωνη.

Θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά όσους με βοήθησαν ποικιλοτρόπως κατά τη διάρκεια της έρευνάς μου. Ευχαριστώ τον κ. Μιχάλη Μέντζιο, υπεύθυνο αναγνωστηρίου του Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου, ο οποίος μου παρείχε κάθε δυνατή διευκόλυνση. Ευχαριστώ ακόμη την καλή μου φίλη και βιβλιοθηκονόμο του Πανεπιστημίου Κύπρου Νατάσα Ιωάννου. Θερμές ευχαριστίες για τη βοήθεια και τις συμβουλές τους στον κ. Λεωνίδα Καλλιβρετάκη και στην κα. Κατερίνα Δέδε, ερευνητές του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών. Επίσης ευχαριστίες στον Ιστορικό κ. Τάσο Σακελλαρόπουλο, που με έφερε σε επαφή με τον κινηματογραφιστή του Δημοκρατικού Στρατού κ. Μάνο Ζαχαρία, έναν εξαιρετο άνθρωπο, ο οποίος με χαρά με υποδέχτηκε στο γραφείο του και είχα την τιμή να συνομιλήσω μαζί του.

Ιδιαίτερος ευχαριστώ την Caroline Conus, υπεύθυνη Βιβλιοθήκης του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού στη Γενεύη, καθώς και την Laurence Weber η οποία είχε την καλοσύνη να μου αποστείλει ταχυδρομικώς το υπόμνημα του ΔΕΣ σχετικά με τον επαναπατρισμό των Ελληνοπαίδων.

Ευχαριστίες οφείλω στο Διευθυντή του Υπουργείου Υγείας και Κοινωνικής Αλληλεγγύης κ. Σωτήρη Γεωργόπουλο, ο οποίος ανταποκρίθηκε με ευχαρίστησή στο αίτημά μου να ερευνήσω το αρχείο του Εθνικού Οργανισμού Προνοίας⁷ και στον κ.

⁷ Το αρχείο του Εθνικού Οργανισμού Προνοίας, μετά το κλείσιμο του Οργανισμού το 2003, έχει διασκορπισθεί σε διάφορα μέρη της Αθήνας. Στην οδό Τσόχα υπάρχει ο κύριος όγκος του αρχείου που περιλαμβάνει τα εξερχόμενα έγγραφα του Οργανισμού, τα πρακτικά των συνεδριάσεων, πλούσιο φωτογραφικό υλικό και το υπαλληλικό αρχείο. Επίσης, ντοκουμέντα φυλάσσονται στο κτίριο της οδού Υπατίας 6, χωρίς όμως να επιτρέπεται η μελέτη τους. Η ίδια τραγική κατάσταση επικρατεί και στο αρχείο της Παιδοπόλης Άγιος Ανδρέας στον Άλιμο. Στο χώρο αυτό, μετά το 2003, μεταφέρθηκε το λεγόμενο προνοιακό αρχείο, δηλαδή οι φάκελοι των παιδιών που φιλοξενήθηκαν στις Παιδοπόλεις

Μαρκούλη Γιάννη, Διοικητικό Οικονομικό υπάλληλο του Υπουργείου και Υπεύθυνο Αρχείου του Οργανισμού Προνοίας. Δυστυχώς το αρχείο του ΕΟΠ δεν τυγχάνει της δέουσας καλής συντήρησης αλλά αντίθετα σαπίζει μέσα στις υγρές υπόγειες αποθήκες της οδού Τσόχα. Η κατάσταση που συνάντησα είναι τουλάχιστον τραγική και θλιβερή συνάμα. Πεταμένες κάσες γεμάτες με αρχειακό υλικό, σκονισμένοι τόμοι πρακτικών, ένα τεράστιο ανεκμετάλλευτο φωτογραφικό αρχείο, μουχλιασμένοι τοίχοι, ανεπαρκής φωτισμός και εξαερισμός συνθέτουν το άθλιο σκηνικό του χώρου φύλαξης του πολύτιμου αρχείου του Εθνικού Οργανισμού Προνοίας. Οι πλημμυρείς συνθήκες φύλαξης και η υγρασία έχουν ήδη οδηγήσει στην καταστροφή μέρους του υλικού και η ανάγκη μεταφοράς του σε άλλο χώρο είναι κάτι παραπάνω από επιβεβλημένη, ώστε να μην οδηγηθεί στην πλήρη καταστροφή.

Ένα μεγάλο ευχαριστώ, στον επιβλέπων καθηγητή μου κ. Προκόπη Παπαστράτη για την πολύτιμη βοήθειά του, τις συμβουλές του, το χρόνο που διέθεσε για συζητήσεις μαζί μου αλλά και για την ηθική συμπαράστασή του.

Τέλος, ευχαριστώ τους γονείς μου που με στηρίζουν σε κάθε μου βήμα.

όλης της χώρας. Λάθος ταξινομημένο, αποθηκευμένο μέσα σ' ένα χώρο που σίγουρα δεν προσφέρεται για έρευνα, αφού οι υπόγειες αποθήκες του κτιρίου μπάζουν νερά και μια απίστευτη δυσοσμία να κυριαρχεί, σταδιακά θα οδηγηθεί και αυτό στην καταστροφή.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ι

«Ο ΘΗΡΙΩΔΗΣ ΗΡΩΔΗΣ ΑΝΕΒΙΩΣΕΝ»⁸

1. Η δημοσίευση της είδησης

Ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος δεν κρίθηκε μονάχα στα πεδία των μαχών αλλά και στην προσπάθεια προσεταιρισμού της ελληνικής κοινωνίας, επακόλουθο της οποίας υπήρξαν οι μεγάλες μετακινήσεις πληθυσμών, που αποτέλεσαν ένα από τα κύρια χαρακτηριστικά του εμφυλίου πολέμου⁹. Οι μετατοπίσεις αυτές επηρέασαν σημαντικά την ελληνική ύπαιθρο και μακροπρόθεσμα είχαν σημαντικές οικονομικές και δημογραφικές επιπτώσεις¹⁰. Στο πλαίσιο αυτών των μετακινήσεων, ο πόλεμος στις αρχές του 1948 μεταφέρθηκε σ' ένα καινούριο πεδίο αναμέτρησης, αυτό της μεταγωγής σημαντικού αριθμού παιδιών. Η ελληνική κυβέρνηση, στις 27 Φεβρουαρίου 1948, υπέβαλε αγωγή στην Ειδική Επιτροπή των Ηνωμένων Εθνών για τα Βαλκάνια, με την οποία κατήγγελλε

«ότι Ελληνόπουλα μετακινούνται διά της βίας από τους αντάρτες πέρα από τα σύνορα, την Αλβανία, τη Βουλγαρία και τη Γιουγκοσλαβία, καθώς και σε άλλες χώρες της Ανατολικής Ευρώπης και κρατούνται στις χώρες αυτές. [] Πράκτορες του “Στρατηγού” Μάρκου έχουν αρχίσει απογραφή παιδιών, ηλικίας 3 έως 14 ετών, στη Βόρεια Ελλάδα»¹¹.

⁸ Σε εγκύκλιο του Αρχιεπισκόπου Αθηνών και πάσης Ελλάδος Σπυρίδωνα που αναγνώστηκε σε όλες τις εκκλησίες τη μέρα των Χριστουγέννων, *Βήμα*, 25 Δεκεμβρίου 1949.

⁹ Γιώργος Μαργαρίτης, *Ιστορία του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου 1946-1949*, τ. 2, Αθήνα 2001, σ. 589.

¹⁰ Από τη μια, παρατηρήθηκε κίνηση προς τις ορεινές περιοχές κυρίως από νεαρούς άνδρες και γυναίκες που ήταν μέλη του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας. Από την άλλη, υπήρξε η μετακίνηση αμάχων από τα βουνά προς τις πεδιάδες από τον κυβερνητικό στρατό. Η εκκένωση των ορεινών χωριών στόχο είχε να στερήσει από τον ΔΣΕ κάθε πηγή τροφίμων, εφοδίων και ενδεχομένως στρατιωτών, μέτρο που αποδείχτηκε πετυχημένο, αφού μετά τη μετακίνηση του αγροτικού πληθυσμού σταδιακά η υποδομή του ΔΣΕ καταστράφηκε. Βλ. Αγγελική Λαΐου, «Μετακινήσεις πληθυσμού στην ελληνική ύπαιθρο κατά τη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου», *Μελέτες για τον εμφύλιο πόλεμο 1945-1949*, Επιμέλεια: Lars Baerentzen, Γιάννης Ο. Ιατρίδης, Ole L. Smith, Αθήνα 1992, σ. 67.

¹¹ Lars Baerentzen, «Το “παιδομάζωμα” και οι παιδουπόλεις της βασίλισσας», *Μελέτες για τον εμφύλιο πόλεμο 1945-1949*, Επιμέλεια: Lars Baerentzen, Γιάννης Ο. Ιατρίδης, Ole L. Smith, Αθήνα 1992, σ. 138-139. Το άρθρο του Lars Baerentzen βασίζεται σε μια μεγάλη μελέτη της Anette Bak Malle και της Ida Enemark, οι οποίες το 1984 δημοσίευσαν μια λεπτομερή ανακοίνωση σχετικά με το «παιδομάζωμα».

Ο στόχος αυτών των ενεργειών ήταν:

- (α) να τρομοκρατήσουν τις ελληνικές οικογένειες ώστε να βοηθήσουν τους αντάρτες,
- (β) να εκπαιδεύσουν τα παιδιά με την κομμουνιστική ιδεολογία,
- (γ) να καταστρέψουν την ελληνική φυλή αποξενώνοντας τα Ελληνόπουλα και
- (δ) να αποδιοργανώσουν τη γεωργική παραγωγή, εξαναγκάζοντας τις οικογένειες να φύγουν από την ύπαιθρο προς τις πόλεις για να προστατεύσουν τα παιδιά τους.

Όπως τονιζόταν στο τέλος της αγωγής, σύμφωνα με την ελληνική κυβέρνηση το σχέδιο και η εκτέλεσή του συνιστούσαν το έγκλημα της γενοκτονίας¹².

Η είδηση της αγωγής που υπέβαλε η ελληνική κυβέρνηση στην Ειδική Επιτροπή των Ηνωμένων Εθνών για τα Βαλκάνια, αναπαράχθηκε αμέσως στις αθηναϊκές εφημερίδες και στις 29 Φεβρουαρίου, που συμπτωματικά έτυχε να είναι η Διεθνής μέρα υπέρ του παιδιού, η Καθημερινή δημοσίευσε ότι οι συμμορίτες απάγουν τα παιδιά ηλικίας 3-14 ετών στην περιφέρεια Καστοριάς, με σκοπό να τα οδηγήσουν στη Ρωσία για να καταστούν καλοί κομμουνιστές¹³. Η χρονική στιγμή δημοσίευσης της είδησης επέδρασε καταλυτικά στον τρόπο αντιμετώπισης του μέτρου των ανταρτών από τον Τύπο, την κυβέρνηση και γενικότερα τους πολίτες, καθώς ο ΟΗΕ εγκαινιάζε την ίδια μέρα παγκόσμιο έρανο για τη σωτηρία των παιδιών, καλώντας όλα τα έθνη σε παγκόσμια σταυροφορία. Η βασίλισσα Φρειδερίκη κηρύττοντας την έναρξη του εράνου, απηύθυνε έκκληση από το Ραδιοφωνικό Σταθμό Αθηνών να συνδράμουν όλοι στο δύσκολο εγχείρημα των Ηνωμένων Εθνών¹⁴.

Ο Ραδιοφωνικός Σταθμός «Ελεύθερη Ελλάδα» και ο αντάρτικος Τύπος δεν άργησαν να επιβεβαιώσουν την είδηση. Στις 3 Μαρτίου από το ραδιόφωνο ανακοινώθηκε η μετακίνηση παιδιών στην περιοχή της Καστοριάς¹⁵, ενώ την ίδια μέρα το *Δελτίο Ειδήσεων του Δημοκρατικού Στρατού* δημοσίευσε την απόφαση των λαϊκών συμβουλίων της Ελεύθερης Ελλάδας, μετά από διαβουλεύσεις με τους γονείς, να αποστείλουν τα ελληνόπουλα στις Λαϊκές Δημοκρατίες. Οι χώρες που θα φιλοξενούσαν τα παιδιά ήταν η Τσεχοσλοβακία, η Πολωνία, η Ρουμανία και η Γιουγκοσλαβία, ενώ ήδη, από 59 χωριά δύο επαρχιών – χωρίς να διευκρινίζεται ποιων – είχαν σταλεί 4784 παιδιά ηλικίας 3-13 ετών. Αναφερόταν ακόμη, ότι για

¹² United Nations Special Committee on the Balkans, Report to the third session of the General Assembly, A/AC.16/251, 17 Μαΐου 1948, Αρχείο Κεντρικής Υπηρεσίας Υπουργείου Εξωτερικών, 1948/Φ.127/Υπ.1.

¹³ *Καθημερινή*, 29 Φεβρουαρίου 1948.

¹⁴ *Βήμα*, 2 Μαρτίου 1948.

¹⁵ *Εθνικός Κήρυξ*, 4 Μαρτίου 1948.

κάθε 25 παιδιά αντιστοιχούσε μια δασκάλα-παιδαγωγός που εκλεγόταν σε συνέλευση των γονέων. Πέρα από την επιβεβαίωση της είδησης, η ανακοίνωση παρείχε και μια άλλη ενδιαφέρουσα πληροφορία, ότι στόχος ήταν μεν η διάσωση των παιδιών από τις στερήσεις και τις κακουχίες, αλλά με το μέτρο αυτό οι γονείς μπορούσαν απερίσπαστα και απρόσκοπτα να συμμετάσχουν «στην πολεμική προσπάθεια για τη συντριβή του μοναρχοφασισμού»¹⁶. Αυτό θα αποτελούσε αργότερα ένα από τα επιχειρήματα της δεξιάς, ότι δηλαδή οι κομμουνιστές ανάγκασαν τους γονείς των εκαταρισμένων παιδιών να ταυτίσουν την τύχη τους με το ΔΣΕ και να αγωνιστούν μαζί του για να τα σώσουν.

Στις 8 Μαρτίου, το ίδιο έντυπο, δημοσίευσε μια εκτενή ανακοίνωση του Υπουργείου Εσωτερικών της Προσωρινής Δημοκρατικής Κυβέρνησης, με ημερομηνία 7 Μαρτίου 1948 και τίτλο «Για να σωθούν από τη λύσσα των μοναρχοφασιστών τα παιδάκια». Η ΠΔΚ ανακοίνωνε ότι φιλανθρωπικές οργανώσεις των λαϊκοδημοκρατικών χωρών αποδέχτηκαν τις εκκλήσεις χιλιάδων γονιών και κηδεμόνων για να περιθάλψουν και να προστατεύσουν την ελληνική παιδική νεολαία από τον υποσιτισμό και τη βαρβαρότητα του μοναρχοφασισμού.

«Λαϊκές και άλλες οργανώσεις πρόνοιας και προστασίας του παιδιού της Ελεύθερης Ελλάδας, καθώς και χιλιάδες γονείς και κηδεμόνες, απευθύνθηκαν προ καιρού με εκκλήσεις στις φιλανθρωπικές οργανώσεις των Λαϊκοδημοκρατικών χωρών και ζήτησαν απ' αυτές να περιθάλψουν και να προστατέψουν την ελληνική παιδική νεολαία που κινδύνευε από τον υποσιτισμό και τη βαρβαρότητα του μοναρχοφασισμού.

Οι φιλανθρωπικές και οργανώσεις προστασίας της παιδικής ηλικίας, καθώς και διάφορες¹⁷ οργανώσεις της νεολαίας των χωρών αυτών, με εξαιρετική χαρά και ευχαρίστηση αποδέχτηκαν τις εκκλήσεις αυτές και ανέλαβαν να περιθάλψουν τα ελληνόπουλα, για όσο διάστημα θα χρειαστεί.

Η Προσωρινή Δημοκρατική Κυβέρνηση, βλέποντας πως με την καταστροφική πολιτική που από το 1945 εφαρμόστηκε στην Ελλάδα από ξένους και ντόπιους εκμεταλλευτές, με τις συνεχείς καταστροφές και λεηλασίες που συστηματικά εφάρμοζε και εφαρμόζει ο μοναρχοφασισμός, σε βάρος του λαού και της περιουσίας του, ελαττώθηκαν οι δυνατότητες ανάλογης διατροφής που έχει ανάγκη η παιδική ηλικία. Με το εγκληματικό πέταμα στους δρόμους των πόλεων 150.000 και πάνω παιδιών όπου καθημερινά δεκάδες απ' αυτά πεθαίνουν. Με την τελευταία διαταγή της Φρειδερίκης που διέταξε τους υποτακτικούς της, να συγκεντρώσουν όλα ανεξαιρέτως τα παιδιά στα κέντρα, για να τα μετατρέψουν σε γενίτσαρους και να τα βάλουν αναγκαστικά, στις αγαπητές της χιλιερικές οργανώσεις νεολαίας. Ακόμα δε και με τους άνανδρους βομβαρδισμούς των ανυπεράσπιστων γυναικόπαιδων, από τους οποίους τον τελευταίο καιρό σκοτώθηκαν 120 παιδάκια, αποφάσισε να κάνει αποδεκτές τις αιτήσεις των λαϊκών οργανώσεων

¹⁶ Δελτίο Ειδήσεων Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδος, 3 Μαρτίου 1948.

¹⁷ Διατηρείται η ορθογραφία του πρωτότυπου.

και των γονιών και να εγκρίνει την αποστολή και παραμονή των παιδιών, μέχρις ότου οι συνθήκες στη χώρα μας θα επιτρέψουν την επιστροφή τους.

Η ψευτοκυβέρνηση της Αθήνας και οι πάτρωνές της, σηκώνουν καπνούς συκοφαντίας, για να σκεπάσουν τις συνεχείς ήττες και διαλύσεις μονάδων του στρατού τους, που υφίσταται από τις επιχειρήσεις του Δ.Σ.Ε., ιδίως τις τελευταίες μέρες στην Πελοπόννησο, Θεσσαλία και Ήπειρο. Απάντηση στις συκοφαντίες της δίνουν τα ευχαριστήρια τηλεγραφήματα που κατά εκατοντάδες κατακλύζουν τη Δημοκρατική κυβέρνηση, απ' όλες τις γωνιές της Ελλάδας, ελεύθερης και σκλαβωμένης¹⁸.

Η ανακοίνωση εξηγούσε διεξοδικά τους λόγους που οδήγησαν στη λήψη της απόφασης αυτής¹⁹, χωρίς να δίνονται πληροφορίες για τον ακριβή χρόνο ή συγκεκριμένα περιστατικά. Είναι φανερό ότι η μετακίνηση παιδιών από το Δημοκρατικό Στρατό είχε αρχίσει καιρό πριν την καταγγελία της κυβέρνησης των Αθηνών, χωρίς όμως να αναφέρεται οτιδήποτε από τον αντάρτικο Τύπο και το ραδιόφωνο. Έτσι, η ακριβής χρονική στιγμή έναρξης της πρακτικής από τους κομμουνιστές παραμένει απροσδιόριστη. Τα μέσα ενημέρωσης των ανταρτών επιβεβαίωσαν το γεγονός όταν οι κατηγορίες της κυβέρνησης τα ανάγκασαν να το πράξουν²⁰. Σύμφωνα με έκθεση της UNSCOB οι μετακινήσεις είχαν αρχίσει ήδη από τον Ιανουάριο του 1948, αλλά εντατικοποιήθηκαν το Μάρτιο του ίδιου έτους²¹. Σε ραδιογράφημα που στάλθηκε από το Βουνό στις 30 Ιανουαρίου προς τους εκπροσώπους της ΠΔΚ στο Βελιγράδι, δίνονταν οδηγίες στον «Σπύρο» (δηλαδή τον εξουσιοδοτημένο αντιπρόσωπο του ΚΚΕ στη Γιουγκοσλαβία Πέτρο Ρούσσο) να υποβάλει το ερώτημα κατά πόσον η Γιουγκοσλαβία μπορούσε να βοηθήσει μικρά παιδιά που υπέφεραν από την πείνα και άλλες κακουχίες²², ενώ λίγες μέρες αργότερα, με νέο ραδιογράφημα ο Μάρκος Βαφειάδης πληροφορούσε το «Διόνυσο» (Γιάννη Ιωαννίδη) ότι οι προετοιμασίες για την εκκένωση εξελίσσονταν ικανοποιητικά²³. Στις αρχές Φεβρουαρίου, κατά τη διάρκεια του 2^{ου} συνεδρίου του Πατριωτικού Μετώπου στη Σόφια η ελληνική αντιπροσωπία είχε θέσει το ζήτημα αποστολής στη Βουλγαρία

¹⁸ *Δελτίο Ειδήσεων Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδος*, 8 Μαρτίου 1948.

¹⁹ Η απόφαση της Προσωρινής Δημοκρατικής Κυβέρνησης για μετακίνηση των παιδιών φαίνεται να επικυρώθηκε στο Συνέδριο της Κρυσταλλοπηγής, που έλαβε χώρα στις 10-20 Φεβρουαρίου 1948. Βλ. Δημ. Γ. Ζαφειρόπουλου, *Ο Αντισυμμοριακός Αγών 1945-1949*, Αθήνα 1956, σ. 667.

²⁰ Baerentzen, *ό.π.*, σ. 163.

²¹ Έκθεση UNSCOB, A/AC.16/251, 17 Μαΐου 1948. Η πιο αποδεκτή και συχνή ημερομηνία για την έναρξη μεταφοράς των παιδιών είναι ο Μάρτιος του 1948, χωρίς να λείπουν όμως και οι αναφορές σε άλλες χρονικές περιόδους λχ. τα τέλη του 1947, βλ. Ευάγγελος Τοσίτσας-Αβέρωφ, *Φωτιά και τσεκούρι!*, Αθήνα 1990, σ. 326.

²² Milan Ristic, *A Long Journey Home. Greek Refugee Children in Yugoslavia, 1948-1960*, Thessaloniki 2000, σ. 15.

²³ *ό.π.*, σ. 18.

1.000 παιδιών, αριθμός που μετά την άφιξη των πρώτων ομάδων ζητήθηκε ν' αυξηθεί στα 3-4.000 παιδιά²⁴.

Η αναφορά στην ανακοίνωση της ΠΔΚ για την «τελευταία διαταγή της Φρειδερίκης» παρέπεμπε στη συνάντηση που είχε η βασίλισσα την προηγούμενη μέρα, στις 6 Μαρτίου, με τους υπουργούς Στρατιωτικών και Κοινωνικής Πρόνοιας και τον υφυπουργό Εσωτερικών. Κατά τη διάρκεια της σύσκεψης είχε αποφασιστεί η συγκέντρωση των απειλούμενων Ελληνοπαίδων από τις κυβερνητικές δυνάμεις και η άμεση μεταφορά τους από τις επισφαλείς περιοχές σε «Σταθμούς Ασφαλείας» αρχικά και αργότερα στις παιδοπόλεις²⁵.

Όπως άφηνε να εννοηθεί η ανακοίνωση, η πρωτοβουλία για τη μεταγωγή των παιδιών ανήκε στα λαϊκά συμβούλια και στους γονείς της Ελεύθερης Ελλάδας. Με τις μαρτυρίες που έχουμε σήμερα όμως συνάγεται το συμπέρασμα ότι η πρωτοβουλία στην πραγματικότητα ανήκε στην Προσωρινή Δημοκρατική Κυβέρνηση, η οποία είχε έρθει από πριν σε συνεννοήσεις με τις λαϊκές δημοκρατίες που θα φιλοξενούσαν τα παιδιά. Στελέχη του ΚΚΕ συγκάλεσαν συνελεύσεις γονέων για να τους πείσουν ότι η απομάκρυνση των παιδιών από τις εμπόλεμες περιοχές ήταν ο μοναδικός τρόπος σωτηρίας τους: *«Η συγκέντρωση και αποστολή των παιδιών στο εξωτερικό οργανώθηκε με τον εξής τρόπο: Τα όργανα της Αυτοδιοίκησης κατά περιοχή με την καθοδήγηση κυβερνητικών αντιπροσώπων της Προσωρινής Δημοκρατικής Κυβέρνησης (Π.Δ.Κ.) περιέρχονταν τα χωριά και εξηγούσαν στους κατοίκους την απόφαση και τις ενέργειες της Π.Δ.Κ. να στείλει τα παιδιά στις λαϊκές δημοκρατίες. Γύρω από το θέμα γινόταν συζήτηση ώστε οι γονείς ελεύθερα και αβίαστα να εκτιμήσουν τη σοβαρότητα της κατάστασης και να αποφασίζουν αν θα στείλουν ή όχι τα παιδιά τους έξω. Φυσικά το πρόβλημα δεν ήταν εύκολο. Δεν ήταν εύκολο για τους ίδιους τους γονείς να πάρουν μια τέτοια απόφαση. [] Χρειάστηκαν πολλές συζητήσεις, οικογενειακές διαβουλεύσεις και συνεννοήσεις. Άλλος απ' την οικογένεια ήθελε, άλλος δεν ήθελε. Άλλος έλειπε και έπρεπε να του ζητήσουν τη γνώμη.*

²⁴ Jordan Baev, *Ο εμφύλιος πόλεμος στην Ελλάδα. Διεθνείς διαστάσεις*, Αθήνα 1997, σ. 182.

²⁵ Αρχείο ΕΟΠ, Πρακτικά 26^{ης} Συνεδρίας της Εκτελεστικής Επιτροπής του Εράνου «Πρόνοια Βορείων Επαρχιών της Ελλάδος», 8 Μαρτίου 1948, Π.Β.Ε.Ε., *Πρακτικά συνεδριάσεων Εκτελεστικής Επιτροπής 1947-1948*.

Πάνω απ' όλες αυτές τις σκέψεις, τους δισταγμούς να αποχωριστούν οι άνθρωποι τα παιδιά τους, δέσποζε, αδυσώπητη και σκληρή η ανάγκη να σωθούν τα παιδιά από τη δυστυχία, το φόβο και την αβεβαιότητα, που τους πολιορκούσε»²⁶.

Τα στελέχη του Κόμματος έπρεπε να δώσουν πρώτοι το καλό παράδειγμα. Ο Κώστας Πλίκας από το Ζιάκα, κομμουνιστής από το 1937 και μέλος του ΚΚΕ, περιγράφει: «...πήρε το Κόμμα απόφαση, από παραπάνω, κι εμείς εφαρμόσαμε. Εγώ το παιδί τριών χρονών είχε. Και με λέν': 'Αν δεν βάλεις το παιδί να φύγει το δικό σου, δεν πάνε και τ' άλλα'. [Να δώσω] το παράδειγμα. Τριών χρονών παιδί! Και λέω μπρος. Πρώτο το δικό μου. Τους στέλνω το παιδί, μικρό. Μετά δέχτηκαν κι οι άλλοι...»²⁷.

Την ευθύνη για τη συγκέντρωση των παιδιών είχαν τα εκλεγμένα όργανα της λαϊκής εξουσίας στις ελεύθερες περιοχές²⁸. Λίγο αργότερα, το Μάιο του 1948, ιδρύθηκε η «Επιτροπή Βοήθεια στο Παιδί» (ΕΒΟΠ) η οποία ανέλαβε την επίβλεψη και το συντονισμό της όλης επιχείρησης. Η οργάνωση ήταν υπεύθυνη για τη συγκέντρωση, μεταφορά, εγκατάσταση και οργάνωση της ζωής των παιδιών στις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης. Τον πλήρη έλεγχο της ΕΒΟΠ είχε η ηγεσία του ΚΚΕ²⁹.

Η επιβεβαίωση ήρθε και από τις ανατολικές χώρες. Το γιουγκοσλαβικό πρακτορείο ειδήσεων *Tanjug* ανήγγειλε ότι στο συνέδριο των κομμουνιστικών νεολαίων των βαλκανικών κρατών, που έλαβε χώρα στο Βελιγράδι στις αρχές Μαρτίου, μετά από εισήγηση του έλληνα αντιπροσώπου αποφασίστηκε όπως 12.000 Ελληνόπαιδες, που διέμεναν στις περιοχές που ελέγχονταν από το Δημοκρατικό Στρατό, να φιλοξενούνταν και να συνέχιζαν τις σπουδές τους σε διάφορα βαλκανικά κράτη μέχρι το πέρας των εχθροπραξιών στην Ελλάδα. Εφημερίδες του Βελιγραδίου, της Σόφιας και της Βουδαπέστης χαιρέτισαν το γεγονός³⁰, ενώ ο Ούγγρος

²⁶ Θανάσης Μητσόπουλος, *Μείναμε Έλληνες. Τα σχολεία των ελλήνων πολιτικών προσφύγων στις σοσιαλιστικές χώρες*, Αθήνα 1979, σ. 19.

²⁷ Ρίκη Βαν Μπουσχότεν, *«Περάσαμε πολλές μπόρες κορίτσι μου...»*, Αθήνα 1998, σ. 265-266.

²⁸ Βασίλης Γ. Μπαρτζιώτας, *Ο αγώνας του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας*, Αθήνα 1981, σ. 130.

²⁹ Γεώργιος Δ. Γκαγκούλιας, *«Παιδομάζωμα»*. Τα παιδιά στη θύελλα του Εμφυλίου Πολέμου και μετά, Αθήνα 2004, σ. 100. Πρόεδρος της Επιτροπής ήταν ο Υπουργός Παιδείας και Υγιεινής της ΠΔΚ και καθηγητής χειρουργικής Πέτρος Κόκκαλης. Μέλη της ΕΒΟΠ υπήρξαν διάφοροι διανοούμενοι, όπως η λογοτέχνης Έλλη Αλεξίου και ο Αιγυπτιώτης παιδαγωγός Γιώργος Αθανασιάδης. Πρώτη έδρα της ΕΒΟΠ υπήρξε η Βουδαπέστη και από το 1950 το Βουκουρέστι. Η Επιτροπή διαλύθηκε το 1955-1956 όταν διαλύθηκαν και οι Παιδικόι Σταθμοί, εφόσον τα παιδιά είχαν τελειώσει με τη βασική τους εκπαίδευση και στη θέση της ιδρύθηκε η Κεντρική Εκπαιδευτική Επιτροπή.

³⁰ *Ακρόπολις*, 6 Μαρτίου 1948.

υφυπουργός Εξωτερικών και Πληροφοριών παραδέχθηκε ότι η χώρα του προσέφερε άσυλο σε μικρό αριθμό Ελληνοπαίδων³¹.

Τα ραδιόφωνα της Αλβανίας, Βουλγαρίας και Γιουγκοσλαβίας μετέδιδαν πως η φιλοξενία των παιδιών ήταν ανθρωπιστική πράξη και στόχευε στη διάσωσή τους από τον πόλεμο και το λιμό³². Το αλβανικά μέσα, ισχυρίζονταν ότι οι Ελληνόπαιδες εισήλθαν αυτοβούλως στο αλβανικό έδαφος για να αποφύγουν τη φασιστική τρομοκρατία της κυβέρνησης των Αθηνών, ενώ διατείνονταν ακόμη ότι ο θόρυβος δημιουργείτο εσκεμμένα από Έλληνες δημοσιογράφους, ως αντιπερισπασμό για την κάλυψη των ενεργειών των Ελληνικών Εθνικών Δυνάμεων εις βάρος της ακεραιότητας της Αλβανίας³³. Λίγες μέρες αργότερα, από ραδιοσταθμό των Τιράνων, ανακοινώθηκε η ίδρυση δύο παιδικών εστιών για τη στέγαση 300 παιδιών ενώ αναμένονταν ακόμη 60³⁴. Μέχρι τις αρχές Απριλίου στη χώρα είχαν αφιχθεί 2000 παιδιά, ενώ τον ίδιο αριθμό αποφάσισε να δεχθεί στην Τσεχοσλοβακία ο ελληνοτσεχοσλοβακικός σύνδεσμος³⁵.

Η χρονική στιγμή που λήφθηκε η απόφαση για τη μετακίνηση παιδιών ενδεχομένως να μην ήταν τυχαία. Το 1948 υπήρξε η πιο κρίσιμη χρονιά στην εμφύλια αναμέτρηση, τόσο σε πολιτικό όσο και σε στρατιωτικό επίπεδο³⁶. Ο εμφύλιος είχε μπει στην τελική του φάση και ανάμεσα στους στόχους του ΚΚΕ για το έτος ήταν ο διπλασιασμός της δύναμης του ΔΣΕ. Χρόνιο και βασικό πρόβλημα του Δημοκρατικού Στρατού ήταν η δημιουργία εφεδρειών, αφού η μη έγκαιρη συνειδητοποίηση του ρόλου και της αναγκαιότητας ύπαρξής τους αλλά και οι λανθασμένοι χειρισμοί που ακολούθησαν αποδείχτηκαν μοιραίοι για την έκβαση του πολέμου. Αν και η μεγάλη ευκαιρία του 1946 για δημιουργία στρατηγικών εφεδρειών των 40.000 περίπου μαχητών – πριν ακόμη ο κυβερνητικός στρατός ολοκληρώσει τη μεταφορά του ορεινού πληθυσμού – πήγε χαμένη, υπήρχαν ακόμη δυνατότητες για δημιουργία μικρότερων εφεδρειών³⁷. Στα πλαίσια αυτών των δυνατοτήτων

³¹ *Εθνικός Κήρυξ*, 6 Μαρτίου 1948.

³² Έκθεση UNSCOB, A/AC.16/251, 17 Μαΐου 1948.

³³ *Ακρόπολις*, 4 Μαρτίου 1948.

³⁴ *Βήμα*, 13 Μαρτίου 1948.

³⁵ *Ελευθερία*, 9 Απριλίου 1948.

³⁶ Στο πολιτικό επίπεδο μελανό σημείο υπήρξε η αποτυχία αναγνώρισης της Προσωρινής Δημοκρατικής Κυβέρνησης από οποιαδήποτε ανατολικοευρωπαϊκή ή δυτικοευρωπαϊκή κυβέρνηση, ενώ μετά τις μάχες του 1947 η πολεμική αναμέτρηση διαφαινόταν ιδιαίτερα σκληρή. Βλ. Lawrence Wittner, *Η Αμερικανική επέμβαση στην Ελλάδα 1943-1949*, Θεσσαλονίκη 1991, σ. 339.

³⁷ Μπαρτζιώτας, *ό.π.*, σ. 75-76.

εντασσόταν ο νόμος υπ' αριθμό 7 που έλαβε ο Δημοκρατικός Στρατός στις 10 Φεβρουαρίου 1948 για την επιστράτευση γυναικών³⁸. Οι γυναίκες πιστευόταν ότι μπορούσαν να δώσουν μερική λύση στο πρόβλημα του έμψυχου δυναμικού³⁹. Ο συγκεκριμένος νόμος έδωσε την ευκαιρία στο εχθρικό στρατόπεδο να ομιλεί για βίαιη απαγωγή παιδιών με σκοπό την αποδέσμευση των γυναικών από οποιαδήποτε άλλη υποχρέωση και την πλήρη αφοσίωσή τους στον ΔΣΕ. Ο ισχυρισμός αυτός δεν ήταν τελείως άστοχος: στην αντάρτικη εφημερίδα *Εξόρμηση*, στις 15 Μαρτίου, δημοσιευόταν η ανακοίνωση του υπουργείου Εσωτερικών για τη μεταφορά των παιδιών και στην ίδια σελίδα μια μάννα φαινόταν να δηλώνει: «έχω τέσσερα παιδιά. Θα τα στείλω όλα. Και θα πάω να πολεμήσω κι εγώ με το ΔΣΕ»⁴⁰. Η εφαρμογή πάντως του υπ' αριθμό 7 νόμου υπήρξε αρκετά αποτελεσματική αφού μέσα στο 1948 η γυναίκα έγινε βασικό συστατικό στοιχείο του Δημοκρατικού Στρατού⁴¹.

Λίγες μέρες αργότερα, η *Εξόρμηση*, στο φύλλο της 1^{ης} Απριλίου, ανέφερε πως

«ζώα και κάρρα γεμάτα παιδάκια, ολόκληρες φάλαγγες από μικρά παιδιά βαδίζουν προς διάφορες κατευθύνσεις. [] Μερικά περπατούν. Άλλα είναι πάνω στα ζώα. [] Οι ίδιες οι μάνες συνόδεψαν τα παιδιά τους σε μεγάλη απόσταση. Τ' αποχαιρέτισαν μ' ένα δάκρυ μητρικού πόνου και μ' ένα απέραντο μίσος ενάντια στους αγγλοαμερικανούς κατακτητές και τους μοναρχοφασίστες, που δεν τις άφησαν να χαρούν τα παιδιά τους»⁴².

Τα τότε μικρά παιδιά περιγράφουν αυτή την πορεία ως την πιο συγκλονιστική εμπειρία της ζωής τους. Το πέρασμα στο Γράμμο ήταν πολύ δύσκολο: τα παιδιά, ξυπόλυτα, δε μπορούσαν να περπατήσουν στο ανώμαλο και δύσβατο έδαφος των βουνών και οι γυναίκες αναγκάζονταν να τα κουβαλούν. Τη μέρα οι ομάδες προσπαθούσαν να κρυφτούν σε δασωμένες περιοχές για να ξεκινήσουν και πάλι με τη

³⁸ Κώστας Γκριτζώνας, *Μαχήτριες του Δημοκρατικού Στρατού*, Αθήνα 2001, σ. 45-46.

³⁹ Η μεγάλη ανάγκη για αύξηση του αριθμού των μάχιμων γυναικών οδήγησε πολλές φορές στην αναγκαστική επιστράτευση τους, βλ. Αμύντας Κοσμάς (Καπετάν Αμύντας), *Εθνική Αντίσταση. Εμφύλιος Πόλεμος. Αναμνήσεις ενός Καπετάνιου*, Θεσσαλονίκη 1985, σ. 234. «Το τι έγινε δεν περιγράφεται. Μαζεύονταν τσούρμο, έκλαιγαν και τσίριζαν. Δεν δέχονταν να πάρουν όπλα. [] Μόνο την τρίτη μέρα, όταν οι κοπέλες πείστηκαν πως δεν μπορούν να γλυτώσουν, δέχτηκαν να πάρουν όπλα». Επίσης βλ. Βασίλης Αποστολόπουλος, *Το χρονικό μιας εποποιίας: Ο ΔΣΕ στη Ρούμελη*, Αθήνα 1995 και Σάββας Αργυρόπουλος, *Προσφυγιά. Αντάρτικο. Εξορία. 1924-1949*, Αθήνα 1980, σ. 338-339.

⁴⁰ *Εξόρμηση*, 15 Μαρτίου 1948.

⁴¹ Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας, *Επίσημα Κείμενα*, τ. ΣΤ', 1945-1949, Αθήνα 1987, σ. 338. Ο ΔΣΕ όμως και πάλι να καταφέρει να συγκεντρώσει τις απαραίτητες εφεδρείες για να πραγματοποιήσει ολοκληρωτικά τη βασική στρατιωτική του επιδίωξη, βλ. *στο ίδιο*, σ. 329-330.

⁴² *Εξόρμηση*, 1 Απριλίου 1948.

δύση του ήλιου την πορεία τους⁴³. Άνθρωποι της Τοπικής Αυτοδιοίκησης και όποτε κρινόταν αναγκαίο και τμήματα του ΔΣΕ συνόδευαν τις φάλαγγες μέχρι τα σύνορα της Αλβανίας, της Γιουγκοσλαβίας και της Βουλγαρίας⁴⁴. Το δύσκολο ταξίδι και το κρύο άφηναν εμφανή τα σημάδια τους: όταν έφταναν στις χώρες υποδοχής τα παιδιά έκλαιγαν, ήταν φοβισμένα, ακάθαρτα, με κουρελιασμένα ρούχα και οι γυναίκες ήταν γεμάτες μώλωπες, υπήρχαν όμως και παιδιά που δεν κατάφεραν ποτέ να φτάσουν στον προορισμό τους⁴⁵.

Η πλειοψηφία των παιδιών προερχόταν από τις βόρειες επαρχίες της χώρας, όπου οι πολεμικές συγκρούσεις είχαν πάρει μεγαλύτερη έκταση και ένταση αλλά και γιατί η μεταφορά στο εξωτερικό ήταν πιο εύκολη, καθώς οι περιοχές αυτές ήταν κοντά στα σύνορα τα οποία ελέγχονταν από το ΔΣΕ. Σε μικρότερη κλίμακα μετακινήθηκαν παιδιά από τη Νότια Ελλάδα, τη Θεσσαλία και τη Ρούμελη⁴⁶.

Ο αριθμός των παιδιών που μετακινήθηκαν και εγκαταστάθηκαν στις Λαϊκές Δημοκρατίες είναι ανέφικτο να οριστεί με ακρίβεια και ποικίλλει αναλόγως με την πηγή, ενώ η συνεχής κινητικότητα των παιδιών είχε ως αποτέλεσμα η ίδια πηγή να δίνει διαφορετικούς αριθμούς σε διαφορετικό χρόνο. Ο αριθμός γνώρισε μεγάλες διακυμάνσεις, ενδεικτικό της αβεβαιότητας, της σύγχυσης αλλά και της υπερβολής που επικράτησε τον πρώτο καιρό, όχι μόνο στην Ελλάδα αλλά και στις χώρες του εξωτερικού. Αρχικά, οι εφημερίδες, με βάση πληροφορίες του ραδιοφωνικού σταθμού των ανταρτών, δημοσίευσαν ότι ο αριθμός των παιδιών που θα μετακινούνταν ανερχόταν στις 7.000⁴⁷, ενώ αργότερα η ίδια πηγή ανέβασε τον αριθμό στις 50.000⁴⁸, για να φτάσει τελικά στον αριθμό των 80.000 παιδιών⁴⁹. Ο Γεώργιος Μανούκας, πρώην Γενικός Επιθεωρητής του «παιδομαζώματος», υποστήριξε αργότερα ότι το σχέδιο προέβλεπε τη μεταγωγή 50.000 παιδιών⁵⁰.

⁴³ Ευαγγελία Τόπα-Γουναροπούλου, *Πορεία ζωής. Αντίσταση-Τασκένδη-Επαναπατρισμός*, Αθήνα 1995, σ. 109. Επίσης βλ. Δημήτρης Σέρβος, *Το παιδομάζωμα και ποιοι φοβούνται την αλήθεια*, Αθήνα 2004, σ. 236-241.

⁴⁴ Θανάσης Μητσόπουλος, «Η αποστολή παιδιών στις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης κατά τη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου (1946-1949)», *‘‘Το όπλο παρά πόδα’’. Οι πολιτικοί πρόσφυγες του ελληνικού εμφυλίου πολέμου στην Ανατολική Ευρώπη*, Θεσσαλονίκη 2005, σ. 75.

⁴⁵ Ristovic, *ό.π.*, σ. 32.

⁴⁶ Μητσόπουλος, *Μείναμε Έλληνες*, σ. 15.

⁴⁷ *Έθνος*, 3 Μαρτίου 1948.

⁴⁸ *Έθνος*, 4 Μαρτίου 1948.

⁴⁹ *Ακρόπολις*, 5 Μαρτίου 1948.

⁵⁰ Γεώργιου Χ. Μανούκα, *‘‘Παιδομάζωμα’’. Η αγωγή και η διδασκαλία των απαχθέντων ελληνοπαίδων*, Αθήνα 1969, σ. 22.

Ο Ερυθρός Σταυρός, στα τέλη Νοεμβρίου, αποκάλυψε ότι περισσότερα από 28.000 παιδιά απεστάλησαν από τους κομμουνιστές στα κράτη της Ανατολικής Ευρώπης. Σύμφωνα με τη διεθνή οργάνωση 11.000 παιδιά βρίσκονταν στη Γιουγκοσλαβία, 6.600 στη Βουλγαρία, 3.800 στη Ρουμανία, 3.000 στην Ουγγαρία, 2.200 στην Τσεχοσλοβακία και 2.000 στην Αλβανία⁵¹. Σύμφωνα με τον Ελληνικό Ερυθρό Σταυρό, ο ΔΣΕ «απήγαγε» 12.941 παιδιά χωρίς τους γονείς τους και 721 με τους γονείς τους, ενώ 12.248 διέσχισαν τα σύνορα με τις οικογένειές τους⁵². Το Φθινόπωρο του 1950, σύμφωνα με το Βασίλη Μπαρτζιώτα, το σύνολο των παιδιών στις κομμουνιστικές χώρες – συμπεριλαμβανομένης και της Ανατολικής Γερμανίας – εκτός της Γιουγκοσλαβίας ανερχόταν στις 17.092⁵³.

Από την πλευρά του, το ΚΚΕ διαφωνεί με τον αριθμό των 28.000 και υποστηρίζει ότι τα παιδιά που μετατοπίστηκαν φτάνουν τις 25.000⁵⁴. Είναι πάντως γενικά αποδεκτό πως ο κύριος όγκος των παιδιών μετακινήθηκε στο διάστημα των εννέα μηνών και το «παιδομάζωμα» προς τα τέλη του 1948 περιορίστηκε σε

⁵¹ *Καθημερινή*, 27 Νοεμβρίου 1948.

⁵² Σε αυτούς τους αριθμούς αν προστεθούν και τα 2.100 παιδιά που ζούσαν ή γεννήθηκαν εκτός ελληνικών συνόρων, σύμφωνα πάντοτε με τον Ε.Ε.Σ., τότε ο συνολικός αριθμός των παιδιών φτάνει τις 28.010 παιδιά, (15.317 αγόρια και 12.693 κορίτσια), Ελληνικός Ερυθρός Σταυρός, Διεύθυνση Αναζητήσεων, *Δραστηριότητες κατά τις χρονικές περιόδους: I. Β' Παγκοσμίου Πολέμου. II. Εμφυλίου Πολέμου Ελλάδος*, Αθήνα 1997, σ. 55.

⁵³ Βασίλης Μπαρτζιώτας, «Η κατάσταση και τα προβλήματα των πολιτικών προσφύγων στις Λαϊκές Δημοκρατίες», Εισήγηση πάνω στο 2^ο θέμα της ΙΙΙ Συνδιάσκεψης του ΚΚΕ», Οκτώβριος 1950, σ. 17.

⁵⁴ Η ιστορικός Τασούλα Βερβενιώτη διαφωνεί με τον αριθμό των 25.000-28.000 παιδιών γιατί σ' αυτό τον αριθμό συμπεριλαμβάνονται και οι νεαροί μαχητές του ΔΣΕ οι οποίοι αργότερα πολιτογραφήθηκαν και πάλι παιδιά, τα παιδιά που γεννήθηκαν εκτός ελληνικών συνόρων και όσα είχαν φύγει με τις οικογένειές τους. Θεωρεί ότι είναι πιο κοντά στην πραγματικότητα να δεχτούμε ότι ο ΔΣΕ μετακίνησε 13.000-15.000 παιδιά, όσα περίπου και οι κυβερνητικές δυνάμεις, βλ. Τασούλα Βερβενιώτη, «Περί “παιδομαζώματος” και “παιδοφυλάγματος” ο Λόγος ή τα παιδιά στη δίνη της εμφύλιας διαμάχης», *“Το όπλο παρά πόδα”*. Οι πολιτικοί πρόσφυγες του ελληνικού εμφυλίου πολέμου στην Ανατολική Ευρώπη, Θεσσαλονίκη 2005, σ. 109-110.

Ο Σταύρος Ζορμπαλάς αναφέρει ότι μέχρι τα μέσα του 1949 οι χώρες της Ανατολικής Ευρώπης φιλοξενούσαν 25.000 παιδιά, αριθμός που μειώθηκε στις 20.000 το 1950. Μετά το τέλος του εμφυλίου, γύρω στις 5.000 παιδιά ζητήθηκαν από τους συγγενείς τους και με τη βοήθεια της ΕΒΟΠ επαναπατρίστηκαν, βλ. Σταύρος Ζορμπαλάς, *ΕΠΟΝ, τραγουδούσαν και πολεμούσαν για την λευτεριά*, Αθήνα 1993, σ. 409-410. Με αυτό τον αριθμό συγκλίνει και ο Μητσόπουλος, σύμφωνα με τον οποίο στις σοσιαλιστικές χώρες μεταφέρθηκαν παιδιά που οι γονείς τους και κυρίως ο πατέρας τους απουσίαζε από το σπίτι την περίοδο της αποστολής των παιδιών, είτε γιατί βρισκόταν σε κάποια άλλη πόλη της Ελλάδας είτε γιατί βρισκόταν στο εξωτερικό. Έτσι την απόφαση για μετακίνηση την πήρε η μητέρα, η γιαγιά ή άλλοι συγγενείς. Αυτοί οι άνθρωποι μετά το τέλος του εμφυλίου πολέμου ζήτησαν την επιστροφή των παιδιών τους. Ο επαναπατρισμός των παιδιών πραγματοποιήθηκε με τη μεσολάβηση του Σουηδικού Ερυθρού Σταυρού, του ΕΕΣ, του ΔΕΣ και των ΕΕ των σοσιαλιστικών χωρών, διαδικασία που διήρκεσε μέχρι το 1954. Τα εναπομείναντα 20.000 παιδιά συμμαρτίστηκαν την τύχη των ελληνών πολιτικών προσφύγων, βλ. Μητσόπουλος, *Μείναμε Έλληνες*, σ. 15-19.

σημαντικό βαθμό. Οι μεταγωγές συνεχίστηκαν αλλά σε πολύ μικρή κλίμακα μέχρι το τέλος της εμφύλιας αναμέτρησης⁵⁵.

Στο ερώτημα αν το «παιδομάζωμα» αποτελούσε μια απλή αρπαγή αθώων παιδιών ή μια καλά μελετημένη πολιτική επιχείρηση με προπαγανδιστική προεργασία και ευρεία προοπτική, η ελληνική κυβέρνηση συνηγορούσε σαφέστατα υπέρ του δεύτερου. Πεποίθηση της Αθήνας ήταν πως οι αντάρτες, με την απαγωγή και κομμουνιστική διαπαιδαγώγηση των παιδιών, στόχευαν στην αλλοίωση των εθνικών χαρακτηριστικών της χώρας. Εκπρόσωπος του Υπουργείου Εξωτερικών δήλωσε σε δημοσιογράφους ότι το «παιδομάζωμα» διενεργείτο βάσει συστηματικού σχεδίου με σκοπό την εξόντωση της νεολαίας, όπως προέκυπτε από τις εκθέσεις των πολιτικών και στρατιωτικών αρχών της Μακεδονίας⁵⁶. Εκτός όμως από τον παραλληλισμό με το γενιτσαρισμό της σουλτανικής Τουρκίας, το «παιδομάζωμα» παρομοιάστηκε και εξισώθηκε και με τα ναζιστικά εγκλήματα, των οποίων οι οδυνηρές συνέπειες ήταν ακόμη νωπές στις μνήμες των λαών. Η μέθοδος αυτή αποτελούσε «την χειροτέραν μορφήν της πολιτικής κτηνωδίας», αποκάλυπτε τον ηθικό θάνατο των συμμοριτών και γύριζε τη χώρα εκατοντάδες χρόνια πίσω⁵⁷.

Οι στόχοι των ελλήνων κομμουνιστών πολλοί, σύμφωνα με τους αντιπάλους. Καταρχάς το μέτρο αποσκοπούσε στο «φυλετικό και πολιτιστικό εξανδραποδισμό του ελληνικού λαού»⁵⁸. Ο κίνδυνος αφελληνισμού των παιδιών και ο εκσλαβισμός τους, αποτέλεσε επαναλαμβανόμενο μοτίβο στους πηχυαίους τίτλους των εφημερίδων. Το «παιδομάζωμα» παρουσιάστηκε ως επινόηση της σλαβικής ηγεσίας του διεθνούς κομμουνισμού, που επιτελέστηκε με πρωτοφανή ευσυνειδησία των συμμοριτών του ΚΚΕ⁵⁹.

Η εξήγηση πως οι αντάρτες χρησιμοποίησαν τα παιδιά ως ένα είδος εχεγγύου προς άσκηση πίεσεως στους γονείς για να συνδράμουν στον αγώνα του ΔΣΕ φαίνεται να είναι πιο πειστική από την πρώτη κατηγορία. Ο Χρήστος Κυριαζόπουλος ή Κυριαζόφσκι, Σλαβομακεδόνας πολιτικός πρόσφυγας, υποστηρίζει ότι «η ηγεσία του ΚΚΕ και του ΔΣΕ υπολόγιζε με την “εκκένωση” να λύσει ως ένα βαθμό το πειστικό πρόβλημα των εφεδρειών του ΔΣΕ, επειδή η μεταγωγή των παιδιών αναμενόταν να

⁵⁵ Τάσος Βουρνάς, *Ιστορία της Σύγχρονης Ελλάδας. Ο Εμφύλιος*, τ. Ε', Αθήνα 1981, σ. 397.

⁵⁶ *Εθνικός Κήρυξ*, 5 Μαρτίου 1948.

⁵⁷ *Βήμα*, 5 Μαρτίου 1948.

⁵⁸ *Ελευθερία*, 4 Μαρτίου 1948.

⁵⁹ Γεώργιος Χ. Μανούκας, *Παιδομάζωμα. Το μεγάλο έγκλημα κατά της Φυλής*, Αθήνα 1961, σ. 5.

απελευθερώσει τους γονείς από τη φροντίδα των και να διευκολύνει την κατάταξή τους στις μονάδες του ΔΣΕ»⁶⁰. Λύση στο πρόβλημα θα έδιναν και τα ίδια τα παιδιά, αφού η δεξιά ισχυριζόταν ότι το «παιδομάζωμα» απέβλεπε στη δημιουργία μάχιμων εφεδρικών ομάδων έτοιμων να ενταχθούν στις τάξεις του Δημοκρατικού Στρατού.

Οι κατηγορίες αυτές δεν ήταν αβάσιμες. Μαρτυρίες μαχητών του ΔΣΕ επιβεβαιώνουν ότι πράγματι συγκεντρώθηκαν παιδιά ηλικίας 14-16 ετών τα οποία εκπαιδεύτηκαν είτε στην Ελλάδα είτε στο εξωτερικό και στη συνέχεια πήραν μέρος σε μάχες⁶¹, γεγονός που καταγράφηκε και στην έκθεση της UNSCOB της 5^{ης} Μαΐου 1949 στην οποία αναφερόταν ότι τα παιδιά μόλις φτάσουν την ηλικία των 16 ετών επιστρέφουν στην Ελλάδα από τις χώρες που φιλοξενούνται για να ενταχθούν στις τάξεις του ΔΣΕ⁶². Υπήρχαν και οι περιπτώσεις, πάλι σύμφωνα με μαρτυρίες ανταρτών, που τα παιδιά δεν στάλθηκαν καθόλου στην Ανατολική Ευρώπη, αλλά μετά τη συγκέντρωσή τους έγινε διαχωρισμός ανάμεσα σε αυτά που ήταν κατάλληλα για μάχιμη δράση και σε αυτά που θα στέλνονταν στις βόρειες χώρες⁶³.

Είναι πάντως ενδιαφέρουσα η οπτική από την οποία εξετάζουν το ζήτημα της επιστράτευσης των παιδιών κάποια στελέχη του ΔΣΕ: *«Έτσι το πρόβλημα της αύξησης των μαχητικών δυνάμεων του στρατού μας παρέμενε οξύτατο. Όταν το μαχαίρι έφτασε στο κόκκαλο, το Γενικό Αρχηγείο (ΓΑ) του ΔΣΕ αναγκάστηκε να βρει νέους μαχητές ανάμεσα στα παιδιά που είχαν βγει στις Λαϊκές Δημοκρατίες. Ήταν ένα αναγκαίο κακό. Το “δίκαιο” της επανάστασης δικαιώνει εκείνη την ενέργεια»*⁶⁴.

Οι παραδοχές αυτές δεν αφήνουν αμφιβολίες για τις ευθύνες της ΠΔΚ και σαφώς υπονομεύουν εν μέρει την αξιοπιστία του βασικού επιχειρήματος της, ότι δηλαδή απομάκρυνε τα παιδιά από την Ελλάδα για να τα σώσει από τον πόλεμο. Δεν πιστεύω ωστόσο ότι μπορούμε να υποθέσουμε πως αποκλειστικός στόχος της ηγεσίας του ΚΚΕ ήταν να δημιουργήσει ένα έμπιστο εφεδρικό δυναμικό ανάμεσα στα

⁶⁰ Ιωάννης Σ. Κολιόπουλος, *Ληλασία Φρονημάτων Β΄. Το Μακεδονικό ζήτημα στην περίοδο του εμφυλίου πολέμου (1945-1949) στη Δυτική Μακεδονία*, Θεσσαλονίκη 1995, σ. 214-215.

⁶¹ Μαρτυρία Στέργιου Ευθυμίου στο Κώστας Γκριτζώνας, *Τα παιδιά του εμφυλίου πολέμου*, Αθήνα 1998, σ. 45-46. Επίσης, βλ. Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν, «Η επιστράτευση προσφυγόπουλων από την Ανατολική Ευρώπη από το Δημοκρατικό Στρατό: μια άγνωστη πτυχή του εμφυλίου», Γ΄ συνέδριο της Ευρωπαϊκής Εταιρείας Νεοελληνικών Σπουδών: *Ο ελληνικός κόσμος ανάμεσα στην εποχή του Διαφωτισμού και στον εικοστό αιώνα*, Βουκουρέστι 2-4 Ιουνίου 2006.

⁶² UNSCOB, Conclusions on the Twenty-First Report of Observation Group n°4 for the period 1-15 February 1949, Αρχείο Κεντρικής Υπηρεσίας Υπουργείου Εξωτερικών, 1950/Φ.45/Υπ.3.

⁶³ Έκθεση εξέτασεως παραδοθέντων συμμοριτών, 23 Ιουνίου 1949, Αρχείο Κεντρικής Υπηρεσίας Υπουργείου Εξωτερικών, 1949/Φ.42/Υπ.3.

⁶⁴ Γκριτζώνας, *Τα παιδιά του εμφυλίου πολέμου*, σ. 44.

ελληνόπουλα που διαπαιδαγωγούνταν στις όμορες χώρες κάτω από τη δική της καθοδήγηση⁶⁵.

Ακόμη, η ελληνική κυβέρνηση κατηγορούσε την ΠΔΚ πως με την επιχείρηση απομακρύνσεως των παιδιών στόχευε στην αποδυνάμωση των ακριτικών περιοχών, στην εξάρθρωση των καλλιεργειών – στο βαθμό που αυτές εξαρτιόνταν από τα μικρά παιδιά – με απώτερη συνέπεια την οικονομική δυσπραγία αυτών των περιοχών, στην τρομοκράτηση των κατοίκων της υπαίθρου και στην κάμψη του ηθικού τους⁶⁶, αλλά και στην κατάδειξη της αδυναμίας του ελληνικού κράτους να προσφέρει τη στοιχειώδη προστασία στην παιδική ηλικία, σε αντίθεση με τη Ρωσία και τους δορυφόρους της, αίροντας έτσι την εμπιστοσύνη των Ελλήνων στην κυβέρνησή τους⁶⁷.

Στην αντίπερα όχθη, οι λόγοι που επέβαλαν την εφαρμογή του μέτρου σύμφωνα με την αριστερά, ήταν αρκετά διαφορετικοί. Πρώτα πρώτα τίθετο θέμα προστασίας των παιδιών των μαχητών και μαχητριών του ΔΣΕ και των πολιτικών στελεχών του ΚΚΕ. Η ερήμωση της υπαίθρου και τα συνεπακόλουθα επισιτιστικά προβλήματα είχαν ως συνέπεια τα παιδιά να υποφέρουν από τις στερήσεις και την πείνα. Εκτός όμως από τη διατροφή, δύσκολη ήταν και η παροχή ειδικής περίθαλψης και φροντίδας που είχε ανάγκη η παιδική ηλικία. Η γενίκευση των βομβαρδισμών του εθνικού στρατού και η γειννίαση με τις ζώνες επιχειρήσεων εμπεριείχαν πολλούς κινδύνους και τα παιδιά έπρεπε επειγόντως να μετακινηθούν από τις εκτεθειμένες στον εμφύλιο περιοχές. Τελευταίο επιχείρημα, αλλά όχι αμελητέο, ήταν η διαταγή της Φρειδερίκης να μεταφερθούν τα παιδιά των παραμεθόριων περιοχών στις παιδοπόλεις που ίδρυσε ο Έρανος Βορείων Επαρχιών της Ελλάδος. Ως εκ τούτου, μόνη λύση για τη σωτηρία των απροστάτευτων από τις στρατιωτικές επιχειρήσεις της καμένης γης

⁶⁵ Ο χωρισμός των παιδιών από τους γονείς αδιαμφισβήτητα έκανε απρόσκοπτη τη στρατιωτική τους εκπαίδευση και στρατολόγηση και θα μπορούσε όντως να ήταν ένας από τους λόγους για την οργάνωση της όλης επιχείρησης. Χωρίς να γίνεται οποιαδήποτε προσπάθεια δικαιολόγησης και αποποίησης των ευθυνών της ΠΔΚ θεωρώ ότι δεν πρέπει να λησμονούμε δύο βασικά δεδομένα. Κατά πρώτο λόγο τα παιδιά εκείνης της εποχής δεν έχουν καμία σχέση με τα σημερινά παιδιά. Η έννοια της παιδικής ηλικίας ήταν πολύ διαφορετική καθώς τα τότε παιδιά είχαν γεννηθεί και μεγαλώσει μέσα στον πόλεμο. Ο πόλεμος αλλά και η ελληνική αγροτική κοινωνία της δεκαετίας του '40 έδωσαν αυξημένες και σοβαρές ευθύνες στα παιδιά. Έτσι, το φαινόμενο δεν πρέπει να το εξετάσουμε ετεροχρονικά αλλά πρέπει να το εντάξουμε στα συγκεκριμένα ιστορικά και κοινωνικά πλαίσια. Κατά δεύτερο λόγο ορισμένα παιδιά προσχώρησαν εθελοντικά στο Δημοκρατικό Στρατό είτε γιατί αυτό ήταν αποτέλεσμα της διαπαιδαγώγησης που δέχτηκαν στις κομμουνιστικές χώρες, είτε γιατί οι γονείς τους ήταν οι ίδιοι μαχητές του Δημοκρατικού Στρατού, είτε γιατί μετά από τόσα χρόνια είχαν εξοικειωθεί με τη βία και τον πόλεμο.

⁶⁶ Νίκος Ροδίτσας, *Το δεύτερο παιδομάζωμα (1948)*, Αθήνα 1982, σ. 12-13.

⁶⁷ Ζαφειρόπουλου, *ό.π.*, σ. 667.

παιδιών ήταν η μεταγωγή τους εκτός ελληνικών συνόρων, η οποία χαρακτηρίστηκε ως μέτρο φιλανθρωπικής άμυνας⁶⁸.

Οι αντάρτες παρουσίασαν το «παιδομάζωμα» ως εκούσια χειρονομία του ελληνικού λαού, ο οποίος παρέδιδε οικειοθελώς τα παιδιά του για να τα προστατεύσει από τους διάφορους κινδύνους. Η μεταφορά των παιδιών δεν έγινε μόνο με τη συγκατάθεση αλλά και με την πρωτοβουλία των γονέων⁶⁹. Υποστήριζαν ότι μετακινούσαν «όλα τα παιδιά των ανταρτοκρατουμένων περιοχών, ανεξαρτήτως των πολιτικών πεποιθήσεων των οικογενειών τους», επιθυμώντας έτσι να δείξουν ότι μέριμνά τους ήταν η διάσωση όλων των παιδιών της Ελλάδας ανεξαρτήτως των φρονημάτων της οικογένειάς τους, καταδεικνύοντας παράλληλα την αδυναμία της ελληνικής κυβέρνησης να παρέχει προστασία ακόμη και στους υποστηρικτές της⁷⁰, παρόλο που στις μέρες μας διατυπώνεται η θέση πως οι γονείς των παιδιών αυτών στη συντριπτική τους πλειοψηφία ήταν μαχητές του Δημοκρατικού Στρατού ή μέλη Δημοκρατικών Οργανώσεων⁷¹.

Αξίζει πάντως να σημειωθεί πως ακόμα και από συγγραφείς της αριστεράς είναι αποδεκτό ότι έγιναν και βίαιες μετακινήσεις παιδιών. Αυτές οι υπερβολές, οι αυστηρότητες και οι ακρότητες στην εφαρμογή του μέτρου «το έδειχναν “γενιτσαρικό”, ενώ έπρεπε να είναι μόνο προαιρετικό» και παρείχαν στους αντιπάλους ισχυρά προπαγανδιστικά όπλα⁷². Τα περιστατικά ακούσιας μεταφοράς παιδιών χαρακτηρίζονται ως εξαιρέσεις και δε μπορούν να κρίνουν την αναγκαιότητα και ορθότητα του μέτρου. Η κακή εφαρμογή της διαταγής σε κάποιες περιπτώσεις θεωρείται αναμενόμενη ή και φυσιολογική όταν πρόκειται για έναν αριθμό της τάξης των 25.000-28.000 παιδιών αλλά και γιατί οι μετακινήσεις πραγματοποιήθηκαν σε περίοδο εμφύλιου σπαραγμού και αποδίδεται κυρίως στην αδυναμία της ανώτατης διοίκησης του ΔΣΕ να ελέγξει το σύνολο των μαχητών του⁷³.

⁶⁸ Γ. Κατσούλης, *Ιστορία του Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδος*, τ. ΣΤ', 1946-1949, Αθήνα 1977, σ. 245.

⁶⁹ *ΑΣΚΙ*, Αρχείο Ραδιοφωνικού Σταθμού, κουτί 30, Φ1, Αρ. Δ. 1387, 12 Νοεμβρίου 1948.

⁷⁰ *Καθημερινή*, 10 Μαρτίου 1948. Το ενδεχόμενο αυτό αντιμετωπίστηκε με μεγάλη δυσπιστία από κύκλους του Foreign Office, οι οποίοι παρατηρούσαν ότι οι εθνικιστικές οικογένειες πολύ δύσκολα θα συμφωνούσαν να παραδώσουν τα παιδιά τους στους κομμουνιστές.

⁷¹ Γκαγκούλιας, *ό.π.*, σ. 75.

⁷² Φοίβος Ν. Γρηγοριάδης, *Εμφύλιος Πόλεμος 1944-1949. Το δεύτερο αντάρτικο (1946-49)*, τ. 10, Αθήνα 1975, σ. 255-256.

⁷³ Γκριτζώνας, *Τα παιδιά του εμφύλιου*, σ. 77-78.

2. Η εσωτερική αντίδραση και ο αντίκτυπος στο εξωτερικό

Το «παιδομάζωμα» ήταν φανερό πως στα πλαίσια της ψυχροπολεμικής λογικής μπορούσε ν' αποτελέσει ισχυρό μοχλό πίεσης. Ο «πόλεμος των παιδιών» υπήρξε ένα από τα οξύτερα πεδία της αντιπαράθεσης και τροφοδότησε τα προπαγανδιστικά επιτελεία των αντιμαχόμενων πλευρών.

Η Αθήνα ως επιτιθέμενη – με το ΚΚΕ αμυνόμενο – είχε πρωτοβουλία κινήσεων αλλά και μεγαλύτερες δυνατότητες μαζικής προπαγάνδας. Από το Μάρτιο του 1948 θα ξεκινήσει μια εντυπωσιακή και πρωτοφανής εκστρατεία εναντίον των κομμουνιστών, τόσο στο εσωτερικό όσο και στο εξωτερικό, με τις κρατικές και στρατιωτικές αρχές, το Παλάτι, την εκπαίδευση και την Εκκλησία να επιστρατεύονται στον αγώνα επηρεασμού των μαζών με ουσιαστικότερο όπλο τον ιστορικό παραλληλισμό με το παιδομάζωμα των Τούρκων, σύμβολο της ξένης και τυραννικής καταπίεσης και του κινδύνου εθνικής συρρίκνωσης⁷⁴. Οι προπαγανδιστικοί μηχανισμοί βρέθηκαν σε πλήρη ανάπτυξη: ραδιόφωνο, Τύπος⁷⁵, έντυπα⁷⁶, φωτογραφικός φακός⁷⁷, κινηματογραφική μηχανή, τέχνη⁷⁸. Παράλληλα,

⁷⁴ Κώστας Τσουκαλάς, *Η Ελληνική Τραγωδία. Από την απελευθέρωση στους συνταγματάρχες*, Αθήνα 1981, σ. 99.

⁷⁵ Παράλληλα με την ακατάπαστη αρθρογραφία, ο αθηναϊκός Τύπος δημοσίευε αφηγήσεις παιδιών που κατάφεραν να ξεφύγουν από τους αντάρτες και γράμματα απαχθέντων παιδιών στα οποία περιγράφονταν με τα μελανότερα χρώματα οι άθλιες συνθήκες κρατήσεις των παιδιών στις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης. Παρόμοια, στον αντάρτικο Τύπο δημοσιεύονταν γράμματα των «αετόπουλων» που έφταναν από τις Λαϊκές Δημοκρατίες, με τα οποία ευχαριστούσαν τις χώρες που τα φιλοξενούσαν και εύχονταν για τη γρήγορη επικράτηση του Δημοκρατικού Στρατού.

⁷⁶ Την περίοδο αυτή εκδίδονται πλήθος προπαγανδιστικά έντυπα. Αναφέρονται ενδεικτικά ορισμένοι τίτλοι: *Ελευθερώστε τα παιδιά μας από το παιδομάζωμα!*, έκδοση Ελληνικών Φως, χ.χ. *Εθνικό Παιδοφύλαγμα*, έκδοση Γενικού Επιτελείου Στρατού, Αθήνα 1949. *Προς τα αδέρφια μας τα ελληνόπουλα του χωριού*, έκδοση Ελληνικών Φως, Αθήνα 1950. *Παιδομάζωμα*, Θεσσαλονίκη 1950, έκδοσις Ελληνίδων Βορείου Ελλάδος. Δώρου Γερ. Πεφάνη, *ό.π.* Φωστηρόπουλος Αγαθάγγελος, *Γλυκειά Πατρίδα. Δρόμα από το παιδομάζωμα*, Θεσσαλονίκη 1949. *Greece is fighting for civilization*, issued by Hellenikon Phos, Athens 1950. Ρούλα Παπαδημητρίου, *Με σύντροφο μοναδικό τον πόνο. Ιστορίες από το Παιδομάζωμα*, Θεσσαλονίκη 1951.

⁷⁷ Η γλώσσα του φακού ανέκαθεν ήταν πολύ ισχυρή και τεκμηριωτικό στοιχείο. Σε ποιο βαθμό όμως οι φωτογραφίες που δημοσιεύονταν είτε στις αστικές εφημερίδες είτε στον αντάρτικο Τύπο, ανταποκρίνονταν στην πραγματικότητα και κατά πόσο η φωτογραφική εικόνα μπορεί να συνεισφέρει στην ανάγνωση της ιστορίας; Η πραγματικότητα που πιστεύουμε ότι αποδίδει μια φωτογραφία, είναι στην ουσία η πραγματικότητα του φωτογράφου, η αλήθεια που ο δημιουργός της φωτογραφίας θέλει να μεταφέρει. Επομένως, όταν η φωτογραφία χρησιμοποιείται ως εφόδιο για ιστορική ανάλυση πρέπει να λαμβάνονται υπόψη οι συνθήκες κάτω από τις οποίες έγινε η λήψη, η σκοπιμότητα της λήψης, την ιδεολογία του φωτογράφου και το κλίμα της εποχής. Χαρακτηριστικό παράδειγμα προπαγανδιστικής χρήσης της φωτογραφίας είναι η περίπτωση μιας φωτογραφίας λιμοκτονούντων μικρών παιδιών που τραβήχτηκε από το Διεθνή Ερυθρό Σταυρό κατά τη διάρκεια της Γερμανικής Κατοχής και είχε ήδη δημοσιευτεί το 1945 στο βιβλίο του Άγγλου συνταγματάρχη W. Byford Jones, *The Greek Trilogy. Resistance-Liberation-Revolution*, London 1945. Δημοσιεύτηκε χρόνια αργότερα στην εφημερίδα «Pravda» της Μόσχας και στην ελβετική εφημερίδα *Εργατική Φωνή*, υπό τον τίτλο «Θύματα των

διοργανώθηκαν εκδηλώσεις διαμαρτυρίας και διαλέξεις⁷⁹, ενώ πνευματικά ιδρύματα, επιστημονικές και επαγγελματικές οργανώσεις ζήτησαν κυβερνητική άδεια για την πραγματοποίηση παναθηναϊκού συλλαλητηρίου αποδοκιμασίας του παιδομαζώματος⁸⁰, αίτημα το οποίο δεν ικανοποιήθηκε⁸¹.

Ο αντιπρόεδρος της κυβερνήσεως και Υπουργός Εξωτερικών Κωνσταντίνος Τσαλδάρης απηύθυνε τηλεγραφική καταγγελία προς τον Γενικό Γραμματέα του ΟΗΕ Trygve Lie και την UNESCO, κατηγορώντας τους αντάρτες πως στην προσπάθειά τους να τρομοκρατήσουν και να υποτάξουν τον ελληνικό λαό έθεσαν σε εφαρμογή μια σατανική διεθνή συνωμοσία διά της απαγωγής δεκάδων χιλιάδων Ελληνοπαίδων. Ο Τσαλδάρης υποστήριζε πως οι πρώτες ομάδες παιδιών που έφτασαν στις όμορες χώρες και την άφιξη των οποίων ανήγγειλαν οι ραδιοφωνικοί σταθμοί του Βελιγραδίου, της Σόφιας, του Βουκουρεστίου, της Βουδαπέστης και των Τιράνων,

Αθηναίων μοναρχοφασιστών». Στη λεζάντα αναφερόταν πως τα παιδιά έχασαν τους γονείς τους γιατί συνελήφθησαν ή εκτελέστηκαν από τους Αθηναίους ιμπεριαλιστές και σώθηκαν από αποσπάσματα του «Λαϊκού Στρατού» του στρατηγού Μάρκου. Βλ. *Βήμα*, 8 Ιουνίου 1948 και *Η ιστορία μιας φωτογραφίας. Πώς κατοικείται η αλήθεια όπισθεν του Σιδηρού Παραπετάσματος*, φυλλάδιο έκδοσης του Υπουργείου Τύπου και Πληροφοριών. Για τη χρήση της φωτογραφίας ως ιστορικού τεκμηρίου βλ. Αικατερίνη Κασσιανού, *Η φωτογραφική απεικόνιση της Δεκαετίας 1940-1950. Ο Ελληνικός Εμφύλιος Πόλεμος μέσα από φωτογραφίες Τύπου* (Ανέκδοτη διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών), Νοέμβριος 2007, σ. 212-243, Φανή Κωνσταντίνου, «Οι διαφορετικές αναγνώσεις της φωτογραφικής εικόνας», *Αρχειοτάξιο*, τχ. 9, Μάιος 2007, σ. 31-40 και Νίνα Κασσιανού, «Φωτορεαλισμός και Ιστορία», *στο ίδιο*, σ. 7-28. Επίσης βλ. Patrick Maynard, *The Engine of Visualization: Thinking Through Photography*, New York 2000 και David Levi Strauss, *Between The Eyes: Essays On Photography And Politics*, Introduction by John Berger, New York 2005.

⁷⁸ Προκηρύχτηκε καλλιτεχνικός διαγωνισμός για την έκδοση σειράς γραμματοσήμων με θέματα προερχόμενα από το «παιδομάζωμα». Το πρώτο βραβείο απονεμήθηκε στον Φωκ. Δημητριάδη, ο οποίος φιλοτέχνησε τρία γραμματόσημα, τα οποία απεικόνιζαν την πορεία παιδιών πάνω στα βουνά οδηγούμενα από έφιππο αντάρτη, παιδιά σε στρατόπεδο συγκεντρώσεως που ονειροπολούσαν την Ελλάδα και τέλος την αρπαγή παιδιού από τη μητρική αγκαλιά, βλ. *Ερμής 2004. Γραμματόσημα Ελλάδα 1861-2003, Κύπρου 1880-2003 και Ταχυδρομική Ιστορία*, Αθήνα 2004, σελ. 181. Επίσης, από το οπλοστάσιο της προπαγάνδας ανασύρθηκε και το τραγούδι: η δημοφιλέστερη τραγουδίστρια της εποχής, η Σοφία Βέμπο, τραγουδούσε «*Τα παιδιά μας που τ' αρπάξαν*»: Εισαγωγή (πεζός λόγος): Το τραγούδι αυτό το απλό, το πικρό, το λυπημένο, είναι αφιερωμένο στα παιδιά μας που τ' αρπάξαν κάποια μαύρη νύχτα οι Σλάβοι, στα παιδιά μας που δεν γίναν και ούτε θα γινούνε σκλάβοι. Εσείς που μπήκανε και σας αρπάξανε μια μαύρη ώρα/που να 'στε τώρα, που να 'στε τώρα;/ Εσείς που οι μάνες σας σάς νανουρίζανε με παραμύθια/που να 'στε αλήθεια, που να 'στε αλήθεια;/ Εσείς που τρέχετε τώρα ξυπόλυτα, γυμνά, μονάχα/εσείς που μείνατε χωρίς χαμόγελο, που να 'στε τάχα;/ Εσείς που φύγατε και μαύρα εφόρεσε όλη η χώρα/που να 'στε τώρα, που να 'στε τώρα;/ Σας περιμένουμε νύχτα και μέρα/παιδιά που μείνατε χωρίς μητέρα/κι η Ελλαδούλα μας η πονεμένη/ νύχτα και μέρα σας περιμένει./Και το φωνάζουμε, πως τα Ελληνόπουλα που αργοπεθαίνουν/Ελληνες είναι, κι Έλληνες μένουν».

⁷⁹ Οι ομιλίες που δίνονταν στις διάφορες εκδηλώσεις καταδίκης του «παιδομαζώματος» κυκλοφορούσαν συχνά σε έντυπη μορφή, βλ. Στρατής Μυριβήλης, *Ο κομμουνισμός και το παιδομάζωμα*, Καλαμάτα 1948. Εμμ. Μανωλεδάκης, *Το παιδομάζωμα κατά τους χρόνους της δουλείας, το σύγχρονον και η γενοκτονία ως μέσον επικρατήσεως διά της παρόδου των αιώνων*, Θεσσαλονίκη 1953.

⁸⁰ *Βήμα*, 18 Μαρτίου 1948.

⁸¹ *Βήμα*, 19 Μαρτίου 1948.

ήταν η εμπροσθοφυλακή των 60.000 παιδιών που προορίζονταν για τα ορφανοτροφεία των βορείων γειτόνων της Ελλάδας. Για ακόμη μία φορά το «παιδομαζώμα» χαρακτηριζόταν ως «έγκλημα εναντίον της ανθρωπότητας»⁸².

Ο Αρχιεπίσκοπος Αθηνών Δαμασκηνός απηύθυνε έκκληση, που αναδημοσιεύθηκε από τον ξένο Τύπο, προς τον Οργανισμό Ηνωμένων Εθνών, το Παγκόσμιο Συμβούλιο Εκκλησιών και τη Βαλκανική Επιτροπή του ΟΗΕ, ζητώντας επείγοντως την αρωγή τους για την αποτροπή του εγκλήματος του παιδομαζώματος, που έπληττε όχι μόνο το ελληνικό έθνος, αλλά και τις θεμελιώδεις αρχές του ανθρωπισμού και της θρησκείας⁸³.

Αποτέλεσμα της κινδυνολογίας που καλλιεργήθηκε ήταν να ξεσηκωθεί παλλαϊκή αντίδραση στο εσωτερικό της χώρας. Ψηφίσματα διαμαρτυρίας οργανώσεων, συλλόγων και συνδέσμων έφθαναν καθημερινά στις εφημερίδες, τα οποία στέλνονταν στον ΟΗΕ, στον ξένο Τύπο και σε οργανώσεις του εξωτερικού. Ενδεικτική του κλίματος που επικρατούσε, είναι η διαμαρτυρία που απέστειλε το Πανεπιστήμιο Αθηνών:

«Το Εθνικόν Πανεπιστήμιον των Αθηνών κατάπληκτον εκ της υπό των εχθρών της Ελλάδος αποφασισθείσης και διενεργουμένης ήδη βιαίας συγκεντρώσεως και απαγωγής αθρόων Ελληνοπαίδων εις γειτονικάς χώρας των Βαλκανικών, διαβλέπον δε εις το μέτρον τούτου τον σατανικόν σκοπόν της καταστροφής του Ελληνισμού διά της διαστροφής της νεαρής ηλικίας διά διδαγμάτων ξένων προς την εθνικήν παράδοσιν, διαμαρτύρεται προς πάσας τας πεπολιτισμένας χώρας διά τας απανθρώπους ταύτας μεθόδους και επικαλείται την παρέμβασιν των ευγενών Λαών προς κατάπαυσιν του νέου τούτου εγκλήματος εναντίον του ανθρωπισμού και της υποστάσεως του ελληνικού Έθνους»⁸⁴.

Στα πλαίσια της σταυροφορίας κατά του «παιδομαζώματος» η 29^η Δεκεμβρίου 1949 ορίστηκε στην Ελλάδα «Ημέρα Πένθους». Προηγήθηκαν εκδηλώσεις και συγκεντρώσεις και το βράδυ της 28^{ης} Δεκεμβρίου η βασίλισσα Φρειδερίκη, από το Ραδιοφωνικό Σταθμό Αθηνών απηύθυνε έκκληση προς ολόκληρο τον πολιτισμένο κόσμο να βοηθήσει για την επάνοδο των «απαχθέντων» Ελληνοπαίδων. Εκδηλώσεις έγιναν και σε πολλές χώρες του εξωτερικού οι οποίες συμμετείχαν στο εθνικό πένθος: ΗΠΑ, Σουηδία, Γαλλία, Ελβετία, Αίγυπτο,

⁸² *Ακρόπολις*, 28 Μαρτίου 1948.

⁸³ *Ακρόπολις*, 9 Μαρτίου 1948.

⁸⁴ *Έθνος*, 12 Μαρτίου 1948.

Αυστραλία, Αγγλία, Βέλγιο, Δανία, Αιθιοπία, Γερμανία, Ισραήλ, Νορβηγία, Ν. Αφρική, Ολλανδία, Περσία, Πορτογαλία, Τουρκία, Συρία, Δομινικανή Δημοκρατία⁸⁵.

Το έργο ενημέρωσης της διεθνούς κοινής γνώμης για το «έγκλημα του παιδομαζώματος» ανέλαβαν, εκτός των αξιωματούχων της ελληνικής κυβέρνησης και του Τύπου, η ίδια η βασίλισσα Φρειδερίκη και οι Εντεταλμένες Κυρίες του Εράνου. Πλούσια είναι η δράση της Λίνας Τσαλδάρη⁸⁶, η οποία κατέστη η πολιτική εκπρόσωπος του Εράνου. Ως αντιπρόεδρος του ΠΙΚΠΑ και μέλος της Επιτροπής Προνοίας Βορείων Επαρχιών συμμετείχε σε διάφορες διεθνείς συναντήσεις. Τον Αύγουστο του 1948 βρέθηκε στη Στοκχόλμη, όπου στις 10-18 Αυγούστου διεξήχθη το Γενικό Συμβούλιο της Διεθνούς Ενώσεως Προστασίας Παιδιού (International Union for Child Protection) και στις 20-23 Αυγούστου έλαβε χώρα η Διεθνής Συνδιάσκεψη των Ερυθρών Σταυρών. Αυτό που αξίζει ιδιαίτερη μνεία είναι πως το ψήφισμα που υιοθετήθηκε από το Γενικό Συμβούλιο της Διεθνούς Ενώσεως Προστασίας Παιδιού θυμίζει αρκετά την απόφαση που πήρε η Γενική Συνέλευση των Ηνωμένων Εθνών στις 11 Νοεμβρίου 1948⁸⁷. Η δράση της Λίνας Τσαλδάρη αλλά και των υπολοίπων Εντεταλμένων Κυριών του Εράνου συνέβαλε στο μέγιστο βαθμό στην ευρεία κίνηση των διεθνών γυναικείων οργανώσεων που παρατηρήθηκε.

Στον αντίποδα, τις θέσεις της Προσωρινής Δημοκρατικής Κυβέρνησης στο εξωτερικό, ανέλαβε να διαδώσει *Η Λίγκα για τη Δημοκρατία στην Ελλάδα* (League for Democracy in Greece)⁸⁸. Η διαφώτιση της κοινής γνώμης για την κατάσταση στην Ελλάδα γινόταν ποικιλοτρόπως, κυρίως με έντυπο υλικό (άρθρα, μεταφράσεις από διάφορες εκδόσεις, μπροσούρες, φυλλάδια, γραμμένα όχι μόνο στα αγγλικά, αλλά και στα γαλλικά, ιταλικά, ελληνικά, ρώσικα, τσέχικα, και στη λεγόμενη μακεδονική γλώσσα)⁸⁹. Καταρχήν, η οργάνωση είχε την υποστήριξη 80 βουλευτών του εργατικού κόμματος στους οποίους παρείχε ενημερωτικό υλικό. Είχε ακόμη επαφές με πολλές

⁸⁵ *Βήμα*, 29 Δεκεμβρίου 1949.

⁸⁶ Η Λίνα Τσαλδάρη ήταν κόρη του Σπυρίδωνα Λάμπρου και χήρα του πρωθυπουργού και αρχηγού του Λαϊκού Κόμματος Παναγή Τσαλδάρη. Το 1956 έγινε η πρώτη Ελληνίδα υπουργός αναλαμβάνοντας το Υπουργείο Κοινωνικής Πρόνοιας.

⁸⁷ Λίνα Π. Τσαλδάρη, *Εθνικά, Κοινωνικά, Πολιτικά προσπάθειαι*, τ. Α', Αθήνα 1967, σ. 35-43.

⁸⁸ Η Λίγκα ιδρύθηκε το 1945 και διαλύθηκε το 1975. Έδρα της ήταν το Λονδίνο. Στόχοι της Λίγκας ήταν να δοθεί γενική αμνηστία, να αποκατασταθούν οι πολιτικές ελευθερίες και τα εργατικά σωματεία, να σταματήσει η δράση των τρομοκρατικών ομάδων, να δικαστούν και να τιμωρηθούν οι συνεργάτες των κατακτητών. Για τη δράση και το αρχείο της βλ. Τασούλα Βερβενιώτη-Ουρανία Παπαδοπούλου, «Η Λίγκα για τη Δημοκρατία στην Ελλάδα και το αρχείο της», *Αρχειοτάξιο*, τ. 2, Αθήνα 2000, σ. 120-127.

⁸⁹ *ό.π.*, σ. 124-125.

εργατικές ενώσεις στις οποίες απέστειλε ομιλητές⁹⁰, ενώ μετά από τη συλλογή προπαγανδιστικών στοιχείων και από τις δύο πλευρές με μια σειρά άρθρων απέκρουε τη φιλοδεξιά καμπάνια στην Αγγλία⁹¹. Στην εφημερίδα *Greek News* υποστήριζαν τις θέσεις της ΠΔΚ για μετακίνηση των παιδιών, ενώ δημοσίευαν στοιχεία για τη δυσχερή θέση των παιδιών της Ελλάδας. Επιπλέον, δημοσιοποιούσαν τις εντυπώσεις δημοσιογράφων και μη που επισκέπτονταν τους παιδικούς σταθμούς στις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης⁹².

Την πληροφόρηση της κοινής γνώμης, των διεθνών οργανισμών και οργανώσεων ανέλαβε και η ΕΒΟΠ με την έκδοση πληροφοριακών δελτίων και άλλων εντύπων. Τον Οκτώβριο του 1948 εξέδωσε τη «Λευκή Βίβλο» με τίτλο «Τα Ελληνόπουλα στις Λαϊκές Δημοκρατίες»⁹³ και το 1952 θα εκδώσει ακόμα μία: «Η αλήθεια για τα παιδιά της Ελλάδας». Στον πρόλογο της Βίβλου αναφερόταν ότι σκοπός της ήταν να παρουσιάσει στη διεθνή κοινή γνώμη στοιχεία και ντοκουμέντα για τις τραγικές συνθήκες μέσα στις οποίες ζούσαν τα παιδιά στην Ελλάδα και την εγκληματική αδιαφορία του κράτους σε αντίθεση με τη φροντίδα που τύγχαναν τα παιδιά που κατέφυγαν στις Λαϊκές Δημοκρατίες. Στο τρίτο μέρος δημοσιεύονταν αποδείξεις που αποδείκνυαν την πλαστότητα των αιτήσεων για επαναπατρισμό των παιδιών που παρουσίαζε η κυβέρνηση των Αθηνών μέσω του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού⁹⁴.

Στη διεθνή σκηνή παρατηρήθηκε μια έντονη κινητοποίηση: δραστηριοποιήθηκαν φιλανθρωπικές οργανώσεις και ιδρύματα, υιοθετήθηκαν ψηφίσματα σε διεθνή συνέδρια, Ακαδημίες και αρχηγοί των ξένων εκκλησιών απέστειλαν τηλεγραφήματα συμπαράστασης, εκφωνήθηκαν λόγοι σε Γερουσίες και Βουλές, προσωπικότητες ζητούσαν την επιστράτευση στον κοινό αγώνα, έγιναν αμέτρητα αφιερώματα σε ραδιοφωνικές εκπομπές και στάλθηκαν πολλές επιστολές συμπαράστασης προς τις ελληνίδες μητέρες⁹⁵. Ο ξένος Τύπος ασχολήθηκε και αυτός εκτενώς με το ζήτημα του «παιδομαζώματος»: αναδημοσίευσε το κείμενο της ελληνικής προσφυγής στον ΟΗΕ, αναπαρήγαγε συστηματικά τα άρθρα των

⁹⁰ *ό.π.*, σ. 121.

⁹¹ *ό.π.*, σ. 122.

⁹² *ό.π.*, σ. 126.

⁹³ Μητσόπουλος, *Μείναμε Έλληνες*, σ. 52.

⁹⁴ ΕΒΟΠ, *Η αλήθεια για τα παιδιά της Ελλάδας*, χ.τ. 1952.

⁹⁵ Για πληρέστερη εικόνα των διαμαρτυριών και των εκδηλώσεων συμπαράστασης βλ. Μανούκα, *Η αγωγή και η διδασκαλία των απαχθέντων ελληνοπαίδων*, σ. 28-51. Ροδίτσας, *ό.π.*, σ. 90-108. *Παιδομάζωμα*, *ό.π.*, σ. 9-51.

ελληνικών εφημερίδων, ασκούσε πίεση στις κυβερνήσεις για άμεση αντίδραση. Ταυτόχρονα, οργανώθηκαν πολλές δημοσιογραφικές αποστολές στην Ανατολική Ευρώπη στα κέντρα φιλοξενίας των παιδιών για διαπίστωση ιδίους όμμασιν των όρων διαβίωσης των μικρών παιδιών. Όπως ήταν αναμενόμενο, η πολιτική τοποθέτηση εφημερίδας και δημοσιογράφου καθόριζε και τα συμπεράσματα που έβγαιναν από αυτές τις επισκέψεις. Έτσι, ενώ κάποιοι ευρωπαίοι δημοσιογράφοι, περιέγραφαν με τα ζοφερότερα χρώματα την κατάσταση των παιδιών που κρατούνταν στις Λαϊκές Δημοκρατίες⁹⁶, άλλοι ανταποκριτές μιλούσαν για καλοθρεμμένα και χαρούμενα ελληνόπουλα που διέμεναν σε παιδικά βασίλεια⁹⁷.

Οι αγγλικές εφημερίδες συνιστούσαν την ανάληψη πρωτοβουλιών από τη χώρα τους, υποστηρίζοντας ότι μπροστά στην απειλούμενη απαγωγή 80 000 παιδιών, οι Έλληνες δεν έπρεπε να μείνουν αβοήθητοι. Η αγγλική κυβέρνηση, ακόμα και μόνη αν χρειαζόταν, θα έπρεπε να καταβάλει κάθε προσπάθεια εναντίον αυτής της πράξεως, η οποία προσέβαλλε κάθε χριστιανική αρχή, τη βάση του πολιτισμού και τις ανθρωπιστικές αρχές όλων των εθνών⁹⁸, ενώ εισηγούνταν τη φιλοξενία ανταρτόπληκτων παιδιών σε νησιά της Μεσογείου που τελούσαν υπό αγγλική κυριαρχία⁹⁹.

Ο αμερικάνικος Τύπος μιλούσε για «σταλινική απαγωγή των Ελληνοπαίδων» και παρουσιαζόταν πεπεισμένος πως πίσω από τα δορυφόρα κράτη βρισκόταν η Σοβιετική Ένωση και η Κομμουνιστική, στόχος των οποίων ήταν η μεταβολή των Ελληνοπαίδων σε φανατικούς κομμουνιστές¹⁰⁰. Οι New York Times, σε δριμύτατο άρθρο τους, κατηγορούσαν τους Έλληνες κομμουνιστές για αναβίωση τρομοκρατικών μεθόδων των σκοτεινών αιώνων, με σκοπό «να κάμουν τα παιδιά γενιτσάρους της σοβιετικής αυτοκρατορίας [...] πράκτορες του κομμουνισμού και συμμορίται του μέλλοντος». Κατέληγαν ότι η διευθέτηση του ζητήματος ήταν μια καλή ευκαιρία για τον ΟΗΕ να αποδείξει ότι η ύπαρξή του είχε ουσιαστική σημασία και ότι ήταν άξιος να ανταποκριθεί στον κρίσιμο ρόλο που καλείτο να διαδραματίσει μετά το τέλος του Πολέμου¹⁰¹.

⁹⁶ *Καθημερινή*, 23 Ιουνίου 1948.

⁹⁷ *Δελτίο Ειδήσεων Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδος*, 15 Νοεμβρίου 1948. Επίσης βλ. ΕΒΟΠ, *Η αλήθεια για τα παιδιά της Ελλάδας*, σ. 120.

⁹⁸ *Καθημερινή*, 2 Απριλίου 1948.

⁹⁹ *Βήμα*, 3 Απριλίου 1948.

¹⁰⁰ *Καθημερινή*, 13 Ιουνίου 1948.

¹⁰¹ *Καθημερινή*, 27 Ιουνίου 1948.

Η σύλληψη του σχεδίου εκπατισμού των παιδιών αποδόθηκε στην υπουργό Παιδείας της Σερβικής Δημοκρατίας, Μίτρα Τζίλα. Ελβετός δημοσιογράφος υποστήριξε ότι η υπουργός βρήκε μια θαυμάσια ευκαιρία να εφαρμόσει τις θεωρητικές απόψεις της για την παιδαγωγική, καθώς πάντα τόνιζε τις δυσκολίες μιας ιδεώδους κομμουνιστικής αγωγής, εφόσον τα παιδιά δε μπορούσαν να απομακρυνθούν από τον «αντιδραστικό» οικογενειακό κύκλο. Συγχρόνως κατηγορούσε τους Έλληνες κομμουνιστές ότι ασκούσαν ψυχολογική βία εναντίον των γονιών των εκτοπισθέντων παιδιών, στους οποίους υπόσχονταν γρήγορη επιστροφή των τέκνων τους αν αυτοί εντάσσονταν στις τάξεις του Δημοκρατικού Στρατού και αγωνίζονταν για την επικράτηση του κομμουνισμού. Σε αντίθετη περίπτωση τα παιδιά τους θα διέτρεχαν μέγα κίνδυνο. Ακολούθως, στο άρθρο του δίνεται μια λεπτομερής περιγραφή του τρόπου διεξαγωγής του «παιδομαζώματος» και των εξαθλιωμένων συνθηκών διαβίωσης των παιδιών στις γιουγκοσλαβικές χώρες. Σύμφωνα με τα όσα υποστηρίζει, οι συμμορίτες φτάνοντας στα χωριά συγκεντρωναν τους κατοίκους, στους οποίους ανάγγελλαν την απόφαση να μεταφερθούν τα παιδιά σε ασφαλή μέρη μακριά από τις πολεμικές ζώνες, δηλώνοντας ταυτόχρονα την προθυμία των σλαβικών κρατών να προστατεύσουν τα απειλούμενα ελληνόπουλα. Οι γονείς όφειλαν εντός δύο ωρών να συγκεντρώσουν στην πλατεία του χωριού τα παιδιά ηλικίας 7 μέχρι 15 ετών. Σύμφωνα με το άρθρο οι περισσότεροι γονείς απέκρυβαν τα παιδιά τους, με αποτέλεσμα οι αντάρτες να αναγκάζονται να διεξάγουν έρευνες στα σπίτια. Η μεταφορά των παιδιών ήταν εξαντλητική, αφού ήταν υποχρεωμένα να βαδίζουν ολόκληρες μέρες και να διασχίζουν τα πιο δύσβατα βουνά. Πρώτος σταθμός αποτελούσε η Γιουγκοσλαβία, όπου παρέμενε το μεγαλύτερο μέρος των παιδιών, ενώ τα υπόλοιπα στέλνονταν στις άλλες χώρες. Τα παιδιά έμεναν σε δημόσια ιδρύματα, ενώ φρόντιζαν να χωρίζουν τα ελληνόπουλα που κατάγονταν από την ίδια περιοχή για να αποκοπούν τελείως από το παρελθόν τους. Βάση της αγωγής τους αποτελούσε ο κολεκτιβισμός, τα σχολικά βιβλία και τα ρούχα ήταν κοινόχρηστα. Τα μαθήματα όμως ήταν ελάχιστα, οι αναφορές στη θρησκεία και στο Χριστιανισμό απαγορευμένες και ο περισσότερος χρόνος αφιερωνόταν στην αθλητική και στρατιωτική εκπαίδευσή τους¹⁰².

¹⁰² Ακρόπολις, 15 Ιουνίου 1948.

Στην Τουρκία, εφημερίδες δημοσίευαν ότι η μετακίνηση των παιδιών γινόταν κατόπιν συμφωνίας του Μάρκου με την Κομινφόρμ, η οποία έδωσε οδηγίες στις μεθοριακές αρχές της Αλβανίας και της Γιουγκοσλαβίας να παραλαμβάνουν τα μικρά παιδιά και να διευκολύνουν την αποστολή τους στις άλλες χώρες. Σύμφωνα με τις ίδιες πηγές υπεύθυνος για την εκπαίδευση των παιδιών ήταν ο άλλοτε πρεσβευτής της Γιουγκοσλαβίας στην Άγκυρα και νυν αρχηγός της βαλκανικής νεολαίας της Κομινφόρμ, συνταγματάρχης Σίμιτς¹⁰³.

Το «παιδομάζωμα» απασχόλησε και τις εκλογές της γειτονικής Ιταλίας, αφού αποτέλεσε ένα από τα συνθήματα που χρησιμοποίησαν τα εθνικόφρονα κόμματα κατά τη διάρκεια της προεκλογικής εκστρατείας¹⁰⁴. Ο συντηρητικός Τύπος μιλούσε για το «τερατωδέστερο έγκλημα της μεταπολεμικής περιόδου» και για τον Έλληνα Ηρώδη: το Μάρκο¹⁰⁵. Παρέμβαση έκανε και ο ίδιος ο Πάπας Πίος ΙΓ΄. Σε ομιλία του αναφέρθηκε στις διαβολικές φρικαλεότητες που λάμβαναν χώρα στη χριστιανική Ευρώπη αφού εκατοντάδες παιδιά αποσπάστηκαν από τους κόλπους των γονέων τους, για να μορφωθούν ή μάλλον για να παραμορφωθούν από ξένους διδασκάλους «δρώντας κατά διαταγήν ιεροσύλων απαγωγέων»¹⁰⁶. Το ενδιαφέρον της Αγίας Έδρας δεν περιορίστηκε εδώ. Ο Πάπας με επιστολές του προς το Υπουργείο Εξωτερικών των ΗΠΑ ζητούσε τον άμεσο επαναπατρισμό των παιδιών, διαθέτοντας παράλληλα το ποσό των εκατόν είκοσι εκατομμυρίων δραχμών για τη στήριξη του έργου της απομάκρυνσης ελληνοπαίδων από τις περιοχές που ελέγχονταν από τους κομμουνιστές¹⁰⁷.

Τα διαβήματα της ελληνικής κυβέρνησης, οι εκκλήσεις της Φρειδερίκης και η σχετική φιλολογία που ανέπτυξε η ελληνική πλευρά προκάλεσαν, όπως αναφέρθηκε, διεθνή κινητοποίηση όχι όμως και παγκόσμια κατακραυγή¹⁰⁸. Παρά τον ορμαγδό διαμαρτυριών για το καταχθόνιο σχέδιο που εξυφαινόταν εναντίον της Ελλάδας, η μεταπολεμική κοινή γνώμη, όπως αποδείχτηκε, ήταν μάλλον ώριμη ή απρόθυμη να δεχτεί αυτές τις σκοτεινές εκδοχές. Πλήρως κατατοπιστική για την ατμόσφαιρα της εποχής είναι η αναφορά του Έλληνα πρέσβη στο Παρίσι: «Είναι

¹⁰³ *Ακρόπολις*, 9 Μαρτίου 1948.

¹⁰⁴ *Ελευθερία*, 2 Απριλίου 1948.

¹⁰⁵ Έκθεση Ελληνικής πρεσβείας Ιταλίας, 5 Απριλίου 1948, Αρχείο Κεντρικής Υπηρεσίας Υπουργείου Εξωτερικών, 1948/Φ.20/Υπ.1.

¹⁰⁶ *Εθνικός Κήρυξ*, 11 Απριλίου 1948.

¹⁰⁷ *Έθνος*, 26 Ιουνίου 1948.

¹⁰⁸ Τσιτσάς, *ό.π.*, σ. 327.

πράγματι θλιβερά η διαπίστωση ότι παρά τας προσπάθειάς μου και τον ανθρωπιστικόν χαρακτήρα τον οποίον παρουσιάζει το ζήτημα του παιδομαζώματος, ελαχίστην απήχησιν είχε τούτο εις το ευρύτερον γαλλικόν κοινόν. Θα ανέμεινε κανείς πολύ περισσότεράν συγκίνησιν και κατανόησιν από μέρους των Γάλλων. [] Η χαρακτηρίζουσα την μεταπολεμικήν Γαλλίαν αδιαφορία εστείρευσε, ως φαίνεται και τας πηγάς της αυθορμήτου συμπαθείας έναντι των δεινών των πληττόντων άλλους ανθρώπους και άλλους λαούς»¹⁰⁹.

Μετά την περιορισμένη διεθνή αντίδραση, τις αποφάσεις του ΟΗΕ που σαφώς δεν ικανοποίησαν το κοινό αίσθημα των Ελλήνων, τις ανεξέλεγκτες διαστάσεις που μπορούσαν αντίστοιχα να πάρουν οι καταγγελίες των κομμουνιστών σχετικά με τη μετακίνηση παιδιών και την εκκένωση χωριών από τον Εθνικό Στρατό, αλλά κυρίως τη συγκαταβατική στάση των συμμάχων της Ελλάδας, φαίνεται πως τελικά επικράτησε η άποψη ότι το όφελος από την προπαγανδιστική χρησιμοποίηση αυτού του θέματος δε θα ήταν για την κυβερνητική πλευρά. Έτσι, μετά την περίοδο των υψηλών τόνων, που το «παιδομάζωμα» αποτέλεσε τον κύριο άξονα της διπλωματικής προσπάθειας, η ελληνική πολιτική από το 1950 αρχίζει να μεταβάλλεται και να υπαναχωρεί.

3. Οι Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής

Η μετάθεση του ζητήματος του «παιδομαζώματος» στον πολιτικό στίβο από τη Δεξιά, το μετέβαλε από καθαρά ανθρωπιστικό σε βαθιά πολιτικό θέμα. Πληρούσε εξάλλου τις προϋποθέσεις για να αποτελέσει το αντιστάθμισμα στις καταγγελίες της Αριστεράς για τις εκτελέσεις Ελλήνων κομμουνιστών και την ύπαρξη στρατοπέδων στα νησιά¹¹⁰. Λαμβάνοντας υπ' όψιν κατά πρώτο λόγο το τεταμένο μεταπολεμικό κλίμα που επικρατούσε ανάμεσα στους πρώην Συμμάχους, και κατά δεύτερο τις απροκάλυπτες ξένες επεμβάσεις στην Ελλάδα τον καιρό του εμφύλιου σπαραγμού, η μετακίνηση των παιδιών ήταν επόμενο να απασχολήσει τη διεθνή κοινή γνώμη και να

¹⁰⁹ Αναφορά Έλληνα Πρέσβη στη Γαλλία προς Υπουργείο Εξωτερικών, 7 Ιουνίου 1949, Αρχείο Κεντρικής Υπηρεσίας Υπουργείου Εξωτερικών, 1949/Φ.42/Υπ.3.

¹¹⁰ Τασούλα Βερβενιώτη, «Τα παιδιά του Εμφυλίου. Παιδομάζωμα ή/και παιδοφύλαγμα», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ. 8^{ος}, Αθήνα 2003, σ. 277.

αποτελέσει μέρος του ψυχολογικού παιχνιδιού του Ψυχρού Πολέμου¹¹¹. Η ελληνική κυβέρνηση χρησιμοποίησε στα διαβήματά της σκληρή γλώσσα και την εντονότερη δυνατή φρασεολογία. Άλλωστε, ένα τόσο σοβαρό και ευαίσθητο θέμα, ειδικότερα αφού αφορούσε παιδιά, αποτελούσε πρόσφορο έδαφος για προπαγάνδα εναντίον του αντιπάλου.

Αναμφίβολα, οι δύο χώρες που επέδειξαν το μεγαλύτερο και εντονότερο ενδιαφέρον για το θέμα, ήταν η Μεγάλη Βρετανία και οι ΗΠΑ, αφού για αυτές η Ελλάδα και γενικότερα τα Βαλκάνια αποτελούσαν πεδίο σημαντικής πολιτικής δράσης. Η Αγγλία φάνηκε να είναι περισσότερο πρόθυμη να εμπλακεί ενεργά στο ζήτημα και οι άγγλοι βουλευτές ζητούσαν από την κυβέρνηση τους την άσκηση έντονης πίεσης επί των όμορων κρατών της Ελλάδας. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Βρετανός Υπουργός Εξωτερικών Ernest Bevin χαρακτήρισε το «παιδομάζωμα» ως «ένα από τα σκάνδαλα του αιώνα»¹¹², ενώ όταν μέλος της αγγλικής κυβέρνησης χρησιμοποίησε τον όρο «καταφύγιο» για τις χώρες που δέχτηκαν τα ελληνόπουλα αποδοκιμάστηκε έντονα από άγγλους βουλευτές που ήταν κατηγορηματικοί για την αποκλειστική χρήση του όρου «απαγωγή»¹¹³.

Τα νήματα όμως στην Ελλάδα κινούσαν πλέον οι Αμερικανοί και αυτοί καθόρισαν τη στάση που θα τηρούσαν οι δύο χώρες. Έτσι, ούτε το Λονδίνο ούτε η Ουάσιγκτον απάντησαν ικανοποιητικά στις βολιδοσκοπήσεις της ελληνικής κυβερνήσεως, αντίθετα υιοθέτησαν ένα πιο χαμηλό προφίλ και τήρησαν μια συγκρατημένη στάση απέναντι στο όλο ζήτημα. Οι καταγγελίες τους, σε καμία περίπτωση δεν είχαν την ίδια έντονη διατύπωση, ενώ υπέβαλαν το πρώτο επίσημο διάβημα εκ μέρους τους μόλις στις 24 Ιουνίου 1948. Η αναδημοσίευση του διαβήματος σε αθηναϊκή εφημερίδα κάτω από τον χαρακτηριστικό τίτλο «Επί τέλους συνεκινήθησαν», αποτελούσε εύλωτη απόδειξη της δυσαρέσκειας από τη διάψευση των προσδοκιών για διεθνή εξέγερση κατά των κομμουνιστών¹¹⁴.

¹¹¹ Βερβενιώτη, *ό.π.*, σ. 271.

¹¹² Parliamentary Debates, House of Commons Official Report, 16 Νοεμβρίου 1949, v. 469, σ. 2021, Αρχείο Κεντρικής Υπηρεσίας Υπουργείου Εξωτερικών, 1949/Φ.16/Υπ.4.

¹¹³ Ειρήνη Λαγάνη, *Το «παιδομάζωμα» και οι ελληνο-γιουγκοσλαβικές σχέσεις (1949-1953). Μια κριτική προσέγγιση*, Αθήνα 1996, σ. 27.

¹¹⁴ *Εθνικός Κήρυξ*, 25 Ιουνίου 1948. Η απογοήτευση από την υποτονική αντίδραση αντικατοπτρίστηκε στις δηλώσεις του παλαιού γνώριμου της Ελλάδας, συνταγματάρχη C. Woodhouse. Ο Άγγλος συνταγματάρχης εξέφρασε την κατάπληξή του για την περιορισμένη αίσθηση που δημιούργησε το ζήτημα παγκοσμίως, ενώ πρόσθεσε ότι οι περιορισμένες φωνές διαμαρτυρίας που ακούστηκαν αποτελούσαν τρανή απόδειξη της κατάπτωσης της παγκόσμιας συνείδησης και ηθικής, βλ. *Καθημερινή*, 22 Οκτωβρίου 1948.

Τις πρώτες μέρες έγιναν σκέψεις από αμερικανούς αξιωματούχους να εκμεταλλευτούν το «παιδομάζωμα» για προπαγανδιστικούς σκοπούς. Ο επιτετραμμένος των ΗΠΑ στην Αθήνα Karl Rankin, στις 10 Μαρτίου ανέφερε ότι «η Πρεσβεία πιστεύει ότι η απαγωγή των Ελληνόπουλων από το Μάρκο είναι ένα μεγάλο ψυχολογικό σφάλμα το οποίο θα έπρεπε να εκμεταλλευθούμε με την ευρύτερη δυνατή δημοσιότητα στις ΗΠΑ και στο εξωτερικό». Λίγες εβδομάδες αργότερα ο Rankin επέμενε πως το ζήτημα του «παιδομαζώματος» «μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως αντικομμουνιστική προπαγάνδα»¹¹⁵.

Ο Dwight Griswold, διορισμένος αρχηγός της Αμερικανικής Αποστολής για Βοήθεια στην Ελλάδα (AMAG), δε συμμεριζόταν τις απόψεις του Rankin, αντίθετα πίστευε πως το προπαγανδιστικό όφελος θα ήταν ενδεχομένως για την πλευρά των κομμουνιστών. Σε τηλεγράφημά του στις 23 Μαρτίου ανέφερε ότι η «απαγωγή» των παιδιών «αποδεικνυόταν ένας ασυνήθιστα αποτελεσματικός ψυχολογικός πόλεμος» εναντίον της κυβέρνησης των Αθηνών. Απόδειξη το γεγονός πως οι ελληνικές αρχές πανικόβλητες άρχισαν και αυτές την εκκένωση χιλιάδων παιδιών από το ανταρτοκρατούμενο έδαφος, καταφεύγοντας μερικές φορές στη βία. Ο Griswold και άλλοι αξιωματούχοι θεωρούσαν ότι η κίνηση αυτή ήταν υπερβολική και θα αμαύρωνε τον κυβερνητικό αγώνα, θα επιβάρυνε και άλλο το οικονομικό κόστος περίθαλψης των προσφύγων και θα καθυστερούσε σημαντικές στρατιωτικές επιχειρήσεις¹¹⁶. Λίγες μέρες αργότερα, ο Griswold πληροφορούσε το State Department πως η AMAG πίστευε «ότι σχετικά λίγα παιδιά έχουν απαχθεί στην πραγματικότητα από τους αντάρτες» και «τέτοια παιδιά όπως αυτά που έχουν εκτεθεί στις δορυφορικές χώρες ως προσφυγόπουλα είναι παιδιά των ανταρτών και των υποστηρικτών τους»¹¹⁷.

Στην Ουάσιγκτον, ο Υπουργός Εξωτερικών George C. Marshall, στις 24 Απριλίου, διατύπωνε την άποψη ότι η αντάρτικη προπαγάνδα «υπερέβαλλε εσκεμμένα» για δικούς της σκοπούς και παραδεχόταν ότι αν και μερικά παιδιά «είχαν αρπαγεί με τη βία από νομιμόφρονες οικογένειες, η πλειοψηφία των παιδιών είχε

¹¹⁵ Wittner, *ό.π.*, σ. 213.

¹¹⁶ *ό.π.*, σ. 214.

¹¹⁷ *ό.π.*, σ. 466.

αποχωρήσει λίγο πολύ με την πρόθυμη συγκατάβαση της σλαβικής μειονότητας ή των κομμουνιστών γονέων τους»¹¹⁸.

Οι Αμερικανοί, όπως φαίνεται, δεν είχαν πειστεί για την προπαγανδιστική αξία που μπορούσε να έχει το «παιδομάζωμα» και διάφοροι λόγοι υπαγόρευαν την υιοθέτηση μιας πιο μετριοπαθούς πολιτικής. Το αμερικανικό Υπουργείο Εξωτερικών και ο ίδιος ο Marshall, παρά τον αξιοσημείωτο αριθμό περιστατικών που παρέταξε η ελληνική κυβέρνηση που αποδείκνυαν τις κατηγορίες για βίαιη απομάκρυνση των παιδιών από τους αντάρτες, θεωρούσαν ότι δεν υπήρχαν επαρκείς αποδείξεις που να τεκμηριώναν τους ισχυρισμούς της για απαγωγή των παιδιών, αλλά ούτε και για την άμεση ανάμειξη των κρατών-δορυφόρων της Σοβιετικής Ένωσης. Εξάλλου, δεν ήταν λίγοι οι παρατηρητές στην Ουάσιγκτον που πίστευαν ότι, αρχικά τουλάχιστον, οι μετακινήσεις των παιδιών έγιναν πράγματι για να σωθούν τα παιδιά από τον πόλεμο και την πείνα.

Επιπλέον, το Δόγμα Τρούμαν στόχευε, σύμφωνα με τους ίδιους τους Αμερικανούς, στην εγκαθίδρυση της εσωτερικής σταθερότητας στη χώρα και όχι στην περαιτέρω επιδείνωση των σχέσεων της Αθήνας με τους βόρειους γείτονές της. Αν το ζήτημα των παιδιών έπαιρνε διεθνώς τεράστιες διαστάσεις, τότε θα διακυβευόταν η αξιοπιστία του Δόγματος και η ελληνική κυβέρνηση θα παρουσιαζόταν ανίκανη να εγγυηθεί την ασφάλεια του λαού της.

Την περίοδο αυτή οι ΗΠΑ βλέποντας το ρήγμα μεταξύ Τίτο και Κομινφόρμ να βαθαίνει, ακολουθούσαν πολιτική προσέγγισης απέναντι στη Γιουγκοσλαβία, ενδιαφέρον το οποίο εκδηλώθηκε με οικονομική ενίσχυση της τελευταίας κατά το 1949. Η επιθυμία τους να εκμεταλλευτούν τη διαφαινόμενη ρήξη απαγόρευε την άσκηση κριτικής στη Γιουγκοσλαβία, της μείζονος ενόχου σύμφωνα με την Αθήνα. Τέλος, η προσεκτική διαχείριση του ζητήματος από το Λευκό Οίκο δεν είναι δυσερμήνευτη αν έχουμε πάντοτε υπόψη πως όλα αυτά διαδραματιζόνταν στα πλαίσια του εν εξελίξει Ψυχρού Πολέμου και της θέσης που κατείχαν οι ΗΠΑ ως ηγεμονεύουσας δύναμης του «Ελεύθερου Κόσμου». Η αποτυχία της Ουάσιγκτον να υπερασπιστεί αποτελεσματικά τη σύμμαχό της Ελλάδα θα είχε πολιτικές περιπλοκές και επιπτώσεις και ενδεχομένως θα λειτουργούσε ως αποτρεπτικός παράγοντας για άλλες χώρες να ενταχθούν στο δυτικό στρατόπεδο υπό την ηγεσία της. Υπό το φως

¹¹⁸ ό.π., σ. 214.

αυτών των εξελίξεων και παρά την πίεση που δέχτηκε από πολλές πηγές, η κυβέρνηση της Ουάσιγκτον απέφυγε να εμπλακεί ενεργητικότερα σε μια προπαγανδιστική εκστρατεία εναντίον των κομμουνιστών και αποφάσισε να κινηθεί εντός των πλαισίων της μόνης υπό τις περιστάσεις ενδεικνυόμενης επιλογής: αυτής των Ηνωμένων Εθνών¹¹⁹.

Η Ουάσιγκτον με τους επιδέξιους χειρισμούς της και με τη μετάθεση του προβλήματος στον ΟΗΕ, αποσόβησε ανεπιθύμητες εξελίξεις για την ίδια. Ενεπλάκη ως ένα βαθμό στην προπαγάνδα, υποστήριξε σταθερά τις θέσεις της Αθήνας στα Ηνωμένα Έθνη, πρακτικά όμως δεν έκανε κάτι παραπάνω. Οι διακηρύξεις του αμερικανού προέδρου ότι η κυβέρνηση της χώρας του δε θα σταματήσει τις προσπάθειές της για την επιστροφή στην Ελλάδα όλων των παιδιών φαίνεται ότι στόχευαν περισσότερο στην ικανοποίηση της κοινής γνώμης και της ελληνικής ομογένειας. Την πολιτική των ΗΠΑ απέναντι στο ζήτημα των ελληνοπαίδων συνοψίζει πολύ εύστοχα ο Jones: «Η έμπειρη διπλωματία του Marshall κατάφερε να φέρνει σε αδιέξοδο μια κατάσταση από την οποία δε θα κέρδιζε κανείς, άφηνε ανοιχτές τις επιλογές της Αμερικής με τη Γιουγκοσλαβία και επέτρεπε στην κυβέρνηση της Ουάσιγκτον να συγκεντρωθεί σε θέματα της δυτικής Ευρώπης που ήταν σημαντικά για την αμερικανική ασφάλεια»¹²⁰.

¹¹⁹ Howard Jones, “The Diplomacy of Restraint: The United States’ Efforts to Repatriate Greek Children Evacuated During the Civil War of 1946-49”, *Journal of Modern Greek Studies*, v. 3, Μάιος 1985, σ. 66-67.

¹²⁰ *ό.π.*, σ. 83-84.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙ

ΑΝΤΙΜΕΤΡΑ: ΤΟ «ΠΑΙΔΟΦΥΛΑΓΜΑ»

Εξίσου αμφιλεγόμενη και εντόνως αμφισβητούμενη πτυχή του εμφυλίου είναι η φιλανθρωπική δράση της βασίλισσας Φρειδερίκης. Η κοινωνική δράση των ανακτόρων υπήρξε ένας τρόπος άσκησης πολιτικής και μια προσπάθεια κατοχύρωσης της θέσης του παλατιού αλλά και της ίδιας της Φρειδερίκης προσωπικά στην πολιτική αρένα.

Τον Ιούλιο του 1947 ιδρύθηκε με βασιλικό διάταγμα το «Βασιλικό Ίδρυμα Προνοίας», στόχος του οποίου ήταν η περίθαλψη των προσφύγων, η προστασία των παιδιών των βορείων επαρχιών και η αποτροπή της μεταφοράς τους πέρα από τα σύνορα¹²¹. Καθόλου συμπτωματικά, ο Έρανος αφορούσε τη Βόρεια Ελλάδα, στην οποία ίσχυσαν κυρίως οι εκτοπίσεις πληθυσμών. Εξάλλου, εκεί είχε την έδρα του το Γενικό Αρχηγείο του ΔΣΕ, κοντά στις γειτονικές κομμουνιστικές χώρες. Ο Έρανος τελούσε υπό την Υψηλή Προστασία της βασίλισσας και η τελευταία απευθύνθηκε μέσω εφημερίδων και ραδιοφώνου στο λαό για τη στήριξη του εγχειρήματος.

Αρχικά, η διάρκεια του Εράνου «Πρόνοια Βορείων Επαρχιών Ελλάδος» προβλεπόταν εξάμηνη¹²², οι εξελίξεις όμως και τα νέα δεδομένα, η μετατόπιση δηλαδή παιδιών και από τους αντάρτες, κατέστησαν τη λειτουργία του απαραίτητη και η μεταφορά παιδιών από τη βόρεια Ελλάδα εντατικοποιήθηκε. Κατ' ακολουθίαν, οι εκτοπίσεις πληθυσμών, ως μέρος της πολεμικής τακτικής και στρατηγικής, πραγματοποιήθηκαν πρώτα από την κυβερνητική πλευρά. Βασικός στόχος της κυβέρνησης ήταν ν' αποκόψει τους αντάρτες από κάθε πηγή ανεφοδιασμού και να τους στερήσει τη δυνατότητα στρατολόγησης νέων μαχητών¹²³.

Μια πενταμελής Εκτελεστική Επιτροπή διοικούσε τον Έρανο και διαχειριζόταν τα χρήματα από εισφορές, δωρεές και φόρους. Κυρίαρχο ρόλο όμως διαδραμάτιζαν οι Εντεταλμένες Κυρίες του Εράνου, εθελόντριες, μέλη της ανώτερης κοινωνικής τάξης και επικεφαλής των διάφορων προνοιακών-φιλανθρωπικών

¹²¹ Queen Frederica of the Hellenes, *A Measure of Understanding*, London 1971, σ. 133-134.

¹²² Βερβενιώτη, «Παιδομάζωμα ή/και παιδοφύλαγμα», σ. 272.

¹²³ Baerentzen, *ό.π.*, σ. 162.

οργανώσεων¹²⁴. Τις 72 αυτές κυρίες της αθηναϊκής κοινωνίας ανέλαβε να οργανώσει η Αλεξάνδρα Μελά¹²⁵. Σε σύντομο χρονικό διάστημα επιτροπές του Εράνου δημιουργήθηκαν σχεδόν σε όλες τις επαρχιακές πόλεις και ένα καλά οργανωμένο δίκτυο απλώθηκε σε όλη την Ελλάδα.

Μετά τη δημοσιοποίηση της μεταγωγής των παιδιών από το ΔΣΕ, Τύπος και κοινή γνώμη, επικαλούμενοι τον κίνδυνο αφελληνισμού της ελληνικής νεολαίας, απαίτησαν την αστραπιαία αντίδραση της Κυβέρνησης και την άμεση λήψη αντιμέτρων για να αποτραπεί η μεταφορά των υπολοίπων παιδιών στις γειτονικές χώρες¹²⁶. Έτσι, στις 21 Απριλίου, με πράξη του Υπουργικού Συμβουλίου, ιδρύθηκε η «Συντονιστική Επιτροπή Περιθάλψεως Απειλουμένων Παιδιών», στην οποία συμμετείχαν εκπρόσωποι των Υπουργείων Στρατιωτικών, Υγιεινής, Παιδείας, Ανοικοδομήσεως και Πρόνοιας, αντιπρόσωποι του ΠΙΚΠΑ, του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού και του Εράνου¹²⁷.

Η «Πρόνοια Βορείων Επαρχιών Ελλάδος» ήλθε αρωγός στο κράτος και έθεσε στη διάθεση των αρμοδίων αρχών ολόκληρη την οργάνωση του Εράνου για τη μεταφορά και περίθαλψη των ανταρτόπληκτων παιδιών σε ασφαλείς περιοχές¹²⁸. «Το κύριο σχέδιο ήταν να γλυτώσουν τα παιδιά στις βόρειες επαρχίες από το να μεταφερθούν πέρα από τα σύνορα και να ανατραφούν ως εχθροί της χώρας»¹²⁹.

Το Υπουργείο Πρόνοιας αποφάσισε να εφαρμόσει σχέδιο απομάκρυνσης των παιδιών ηλικίας 3-14 ετών από τις απειλούμενες περιοχές. Τα παιδιά θα υποδεικνύονταν από τις τοπικές και στρατιωτικές αρχές και θα παραλαμβάνονταν από το κράτος κατόπιν πλήρους συγκαταθέσεως των γονιών, οι οποίοι θα υπέγραφαν σχετική δήλωση. Παρόλο που μεγάλος αριθμός ιδιωτών και οργανώσεων εξέφρασαν την πρόθεσή τους να αναλάβουν τη στέγαση και τη διατροφή συμμοριόπληκτων παιδιών, η κυβέρνηση αποφάσισε ότι η περίθαλψη θα γινόταν ομαδικώς. Η φιλοξενία παιδιών από οικογένειες, απαγορεύτηκε γιατί κρίθηκε ότι εμπεριείχε πολλούς κινδύνους, καθώς εγειρόταν το ζήτημα της πνευματικής μόρφωσης των παιδιών.

¹²⁴ Βερβενιώτη, «Περί “παιδομαζώματος” και “παιδοφυλάγματος” ο Λόγος», σ. 104.

¹²⁵ Frederica, *ό.π.*, σ. 134. Η Αλεξάνδρα Μελά, το γένος Πεσμαζόγλου, ήταν πρόεδρος της Λέσχης Εργαζόμενου Κοριτσιού στη Θεσσαλονίκη και το 1956 έγινε διευθύντρια της «Βασιλικής Πρόνοιας».

¹²⁶ *Έθνος*, 22 Μαρτίου 1948.

¹²⁷ Βερβενιώτη, «Παιδομάζωμα ή/και παιδοφύλαγμα», σ. 274.

¹²⁸ Αρχείο ΕΟΠ, Επιστολή Εκτελεστικής Επιτροπής «Πρόνοιας Βορείων Επαρχιών Ελλάδος» προς Θ. Σοφούλη, 9 Μαρτίου 1948, Π.Β.Ε.Ε., *Αντίγραφα Εξερχομένων Εγγράφων, Ιανουάριος 1948-25 Μαρτίου 1948*, τ. 4ος.

¹²⁹ Frederica, *ό.π.*, σ. 134.

Έτσι, αποκλειστικός υπεύθυνος για την περίθαλψη θα ήταν το κράτος, το οποίο θα είχε και την πλήρη εποπτεία της πνευματικής αγωγής των παιδιών. Τα παιδιά θα ζούσαν ομαδικώς κατά γεωγραφικές περιφέρειες ώστε να μην χάσουν επαφή με τη γενέτειρά τους, ενώ οι γονείς θα είχαν τη δυνατότητα να ζητήσουν πληροφορίες σχετικά με την κατάσταση των παιδιών τους οποιαδήποτε στιγμή. Μετά το τέλος του εμφυλίου θα επανέρχονταν αμέσως στις εστίες τους¹³⁰. Το Υπουργείο Πρόνοιας, σε συνεργασία με το Υπουργείο Υγιεινής, θα μεριμνούσε για την πλήρη ιατροφαρμακευτική περίθαλψη των παιδιών, ενώ μαζί με το Υπουργείο Παιδείας θα είχαν την ευθύνη για τη συνέχιση των μαθημάτων¹³¹. Τα έξοδα στέγασης και περίθαλψης των παιδιών θα κατέβαλε η επιτροπή Εράνου Βορείων Επαρχιών της Ελλάδος.

Σε σύντομο χρονικό διάστημα ιδρύθηκαν και συντηρούνταν 58 εστίες παιδιών σε ολόκληρη την Ελλάδα με δαπάνες του Εράνου¹³². Σκοπός των παιδοπόλεων ήταν «η παροχή προσωρινού ασύλου και η περίθαλψις των ορφανών, εγκαταλελειμμένων, απόρων ή δεομένων αμέσου βοήθειας παιδιών της υπαίθρου και των περιοχών εκείνων αίτινες κατέστησαν επισφαλείς λόγω των εν αυταίς διαδραματιζομένων γεγονότων»¹³³. Οι 72 κυρίες της αθηναϊκής κοινωνίας ανέλαβαν να βοηθήσουν το έργο και μετακινούμενες πάνω σε μουλάρια διέτρεχαν τα χωριά της Ελλάδας για να συγκεντρώσουν τα παιδιά¹³⁴. Όπως ομολογεί η βασίλισσα στα απομνημονεύματά της «ήταν ένας απελπισμένος αγώνας δρόμου, που κάποτε τον έχαναν, αλλά κατά το πλείστον τον κέρδιζαν»¹³⁵.

Έτσι, μέσα σε πανηγυρικό κλίμα, άρχισαν οι μεταφορές παιδιών από τη Βόρεια Ελλάδα. Η πρώτη αποστολή περιλάμβανε παιδιά από την περιφέρεια της Θεσσαλονίκης. Στις 31 Μαρτίου 1000 παιδιά επιβιβάστηκαν σε ατμόπλοιο για να μεταβούν στον Πειραιά και από εκεί να μεταφερθούν στο Καστρί της Κηφισιάς¹³⁶.

¹³⁰ *Εθνικός Κήρυξ*, 23 Μαρτίου 1948.

¹³¹ *Εθνικός Κήρυξ*, 28 Μαρτίου 1948

¹³² Frederica, *ό.π.*, σ. 135. Παιδοπόλεις λειτούργησαν στην Αθήνα, τη Θεσσαλονίκη, στα Γιάννενα, στη Λαμία, στην Καβάλα, στο Αγρίνιο, στο Βόλο, στη Λάρισα, στην Πάτρα, στη Ρόδο, στη Σύρο, στην Τήνο, στη Μυτιλήνη και στην Κέρκυρα.

¹³³ Αρχείο ΕΟΠ, Πρακτικά 34^{ης} Συνεδρίας της Εκτελεστικής Επιτροπής του Εράνου «Πρόνοια Βορείων Επαρχιών της Ελλάδος», 14 Ιουνίου 1948, Π.Β.Ε.Ε., *Πρακτικά συνεδριάσεων Εκτελεστικής Επιτροπής 1947-1948*.

¹³⁴ Frederica, *ό.π.*, σ. 134. Σύμφωνα με τη Φρειδερίκη οι γονείς παρέδιδαν οικειοθελώς τα τέκνα τους στις Εντεταλμένες Κυρίες του Εράνου.

¹³⁵ *ό.π.*, σ. 137.

¹³⁶ *Καθημερινή*, 1 Απριλίου 1948.

Στις αρχές του επόμενου μήνα, μετά από απόφαση του Υπουργείου Προνοίας, 1186 παιδιά προερχόμενα από τη Θράκη μεταφέρθηκαν στην Αθήνα, διά του αρματαγωγού «Αλιάκμων»¹³⁷, με την τρίτη αποστολή «διασωθέντων από το παιδομάζωμα παιδιών» να φτάνει στην Αθήνα στις 23 Απριλίου. Τα παιδιά υποδέχονταν υπουργοί, άλλοι επίσημοι, η ίδια η βασίλισσα Φρειδερίκη, κυρίες της αθηναϊκής κοινωνίας, οι τοπικές αρχές και πλήθος κόσμου.

Οι αποστολές παιδιών από τη βόρεια Ελλάδα συνεχίστηκαν με αμείωτους ρυθμούς τους επόμενους μήνες. Σύμφωνα με τον Ερυθρό Σταυρό περισσότερα από 12.300 παιδιά μεταφέρθηκαν από την ελληνική κυβέρνηση, από τις περιοχές των επιχειρήσεων σε νησιά του Αιγαίου¹³⁸.

Όπως αναφερόταν και στον κανονισμό λειτουργίας τους, οι παιδοπόλεις, εξαιτίας και των περιορισμένων οικονομικών πόρων του Εράνου, είχαν χαρακτήρα προσωρινού ασύλου και τα παιδιά θα επέστρεφαν στις εστίες τους όταν θα εξέλιπαν οι αιτίες που κατέστησαν επιβεβλημένη τη μεταφορά τους¹³⁹. Συνεπώς, από το 1950 άρχισαν να γίνονται προσπάθειες για τον επαναπατρισμό των παιδιών των παιδοπόλεων, εφόσον είχαν επαναπατριστεί και οι γονείς τους. Στις 24 Ιουνίου του ίδιου έτους, πραγματοποιήθηκε η τελετή αποχαιρετισμού των παιδιών στην πλατεία Συντάγματος, μπροστά στο μνημείο του Άγνωστου Στρατιώτη. Στην τελετή συμμετείχαν 3.800 παιδιά από τις παιδοπόλεις, μαθητές των σχολείων της Αθήνας, πρόσκοποι και οδηγοί και παρέστησαν η βασιλική οικογένεια, ο Αρχιεπίσκοπος Σπυρίδων, ανώτεροι αξιωματούχοι, άλλοι επίσημοι και πλήθος κόσμου. Η εκδήλωση είχε σαφώς πολιτική σκοπιμότητα με τα παιδιά των παιδοπόλεων να εκφράζουν την ευγνωμοσύνη τους προς τις ένοπλες δυνάμεις οι οποίες τα διέσωσαν και να απευθύνουν διαμαρτυρία προς όλα τα παιδιά του κόσμου για το βάρβαρο παιδομάζωμα¹⁴⁰.

Ο αριθμός των παιδοπόλεων περιορίστηκε από 52 σε 12 και των παιδιών που φιλοξενούνταν από 15.000 σε 3.000. Τα παιδιά που εξαιρέθηκαν του επαναπατρισμού ήταν ορφανά – είτε από τους δύο γονείς είτε εκ του ενός – ή παιδιά εκτελεσμένων, κατάδικων ή υπόδικων συμμοριτών ή οι γονείς τους είχαν εγκαταλείψει τη χώρα.

¹³⁷ *Έθνος*, 10 Απριλίου 1948.

¹³⁸ *Καθημερινή*, 27 Νοεμβρίου 1948.

¹³⁹ Αρχείο ΕΟΠ, Πρακτικά 12^{ης} Συνεδρίας της Εκτελεστικής Επιτροπής του Εράνου «Πρόνοια Βορείων Επαρχιών της Ελλάδος», 22 Σεπτεμβρίου 1947, Π.Β.Ε.Ε., *Πρακτικά συνεδριάσεων Εκτελεστικής Επιτροπής 1947-1948*.

¹⁴⁰ *Καθημερινή*, 25 Ιουνίου 1950.

Κατά κανόνα τα μη επαναπατρισθέντα παιδιά προέρχονταν από τις βόρειες επαρχίες εκτός ελαχίστων εξαιρέσεων¹⁴¹. Αξίζει να επισημανθεί πως η κυβέρνηση τάχθηκε υπέρ της επιστροφής όλων των τροφίμων των παιδοπόλεων, ανεξαρτήτως των πολιτικών φρονημάτων των γονέων τους¹⁴².

Μετά την έναρξη μεταφοράς παιδιών από την κυβέρνηση οι ρόλοι αντιστράφηκαν και οι κατηγορίες για «παιδομάζωμα», βίαιες αρπαγές, γενιτσαρισμό και στρατόπεδα συγκέντρωσης μικρών παιδιών, εκτοξεύονταν τώρα από τον αντάρτικο Τύπο εναντίον της κυβέρνησης των Αθηνών:

«Στις 19 του Μάρτη δόθηκε διαταγή στις μοναρχοφασιστικές αρχές να ενεργήσουν γενικό παιδομάζωμα στις επαρχίες της Βόρειας Ελλάδας. Σύμφωνα με τη διαταγή αυτή όλα τα παιδιά αυτά πρόκειται να αρπαχτούν με τη βία και να μεταφερθούν στα κοντινότερα λιμάνια και από κει στα στρατόπεδα της Ρόδου».

Οι μανάδες καλούνταν να αντισταθούν στα σχέδια που καταστρώθηκαν από τους αμερικανούς κατακτητές και τη χιτλερική Φρειδερίκη¹⁴³, να κρύβουν τα παιδιά τους από τους παιδοκτόνους¹⁴⁴ και σε περίπτωση αρπαγής να κινητοποιούνται μαζικά, όπως είχαν κάνει οι γυναίκες από το χωριό Μπούφι, οι οποίες μετέβησαν στη Φλώρινα και με τις διαμαρτυρίες τους κατάφεραν και απελευθέρωσαν τα παιδιά τους¹⁴⁵. Οι μοναρχοφασιστικές αρχές, σύμφωνα με τον παράνομο Τύπο, περικύκλωναν τα διάφορα χωριά και άρπαζαν με τη βία τα παιδιά¹⁴⁶, ενώ οι μητέρες για να γλυτώσουν τα παιδιά τους τα μετέφεραν οι ίδιες στα σύνορα με τις γειτονικές δημοκρατίες με την παράκληση να τα σώσουν¹⁴⁷.

Η δυσφημιστική καμπάνια εναντίον της Φρειδερίκης πήρε μεγάλες διαστάσεις και στο διεθνή Τύπο. Η αριστερά πλευρά φρόντιζε συνεχώς να υπενθυμίζει ότι η βασίλισσα ανατραφεί στη ναζιστική Γερμανία και ήταν μέλος της χιτλερικής

¹⁴¹ Αρχείο ΕΟΠ, Πρακτικά 164^{ης} Συνεδρίας της Εκτελεστικής Επιτροπής του Εράνου «Πρόνοια Βορείων Επαρχιών της Ελλάδος», 25 Απριλίου 1952, Π.Β.Ε.Ε., *Πρακτικά συνεδριάσεων Εκτελεστικής Επιτροπής 1952*.

¹⁴² Αρχείο ΕΟΠ, Πρακτικά 76^{ης} Συνεδρίας της Εκτελεστικής Επιτροπής του Εράνου «Πρόνοια Βορείων Επαρχιών της Ελλάδος», 28 Οκτωβρίου 1949, Π.Β.Ε.Ε., *Πρακτικά συνεδριάσεων Εκτελεστικής Επιτροπής 1949*.

¹⁴³ Αναντίρρητα η παρουσία μιας βασίλισσας γερμανικής καταγωγής την επομένη ενός πολέμου κατά τον οποίο η Γερμανία είχε προκαλέσει τεράστιες συμφορές στην Ελλάδα και η εμπλοκή της στην κυβερνητική πολιτική δε λειτούργησε συνενωτικά. Για την κοινωνική και πολιτική δράση των ανακτόρων βλ. J. Meynaud, *Πολιτικές Δυνάμεις στην Ελλάδα*, Αθήνα 1966, σ. 332-348.

¹⁴⁴ *Δελτίο Ειδήσεων Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδος*, 23 Μαρτίου 1948.

¹⁴⁵ *ό.π.*, 2 Απριλίου 1948.

¹⁴⁶ *ό.π.*, 22 Μαρτίου 1948. Παιδιά που βρέθηκαν στις παιδοπόλεις θυμούνται ότι η μετακίνησή τους έγινε παρά τη θέληση των γονιών τους, βλ. Βερβενιώτη, «Παιδομάζωμα ή/και παιδοφύλαγμα», σ. 276.

¹⁴⁷ *Δελτίο Ειδήσεων Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδος*, 27 Μαρτίου 1948.

νεολαίας. Η φωτογραφία της Φρειδερίκης με τα δύο αδέλφια της με τη στολή της νεολαίας του Χίτλερ αναδημοσιευόταν συνεχώς εντός και εκτός ελληνικών συνόρων.

Η ζωή στις παιδοπόλεις, στα «στρατόπεδα της Φρίκης» όπως χαρακτηριστικά τις αποκαλούσε ο παράνομος Τύπος, δε διέφερε πολύ από τη διαβίωση στις φυλακές, με έντονη την αίσθηση του διαχωρισμού του «μέσα» και του «έξω» κόσμου. Οι παιδοπόλεις διοικούνταν με αυστηρούς κανονισμούς, οι υπεύθυνοι και οι δάσκαλοι ήταν σκληροί ή αδιάφοροι, επιβάλλονταν σωματικές τιμωρίες, τα γράμματα λογοκρίνονταν, ενώ οι εκπαιδευτικές δυνατότητες ήταν περιορισμένες. Η ζοφερή αυτή κατάσταση όμως ασφαλώς δεν αποτελεί τον κανόνα και οι όροι ζωής συνήθως διαμορφώνονταν από το προσωπικό που στελέχωνε την κάθε παιδόπολη. Υπάρχουν πολλές μαρτυρίες για παιδοπόλεις που δε θύμιζαν «στρατόπεδα συγκέντρωσης» και τα παιδιά είχαν αναπτύξει άριστες σχέσεις με τους υπαλλήλους αλλά και τον τοπικό πληθυσμό¹⁴⁸.

Οι παιδοπόλεις είναι ένα αμφιλεγόμενο ζήτημα που προκαλεί ακόμη μεγάλες διαμάχες, τόσο για τη σκοπιμότητα της ίδρυσής τους και τις συνθήκες διαβίωσης που προσέφεραν, όσο και για τη μετέπειτα τύχη των παιδιών που φιλοξένησαν, ή κατά άλλους κατακράτησαν¹⁴⁹. Οι μαρτυρίες των ίδιων των πρωταγωνιστών, των τότε παιδιών, φαίνεται να επηρεάζονται και εδώ από τις προσωπικές πολιτικές πεποιθήσεις. Έτσι, ενώ για άλλους οι παιδοπόλεις ήταν καταφύγια από τη φρίκη του πολέμου, στα οποία προσέφυγαν οικειοθελώς, για άλλους λειτούργησαν ως κέντρα φιλοβασιλικής προπαγάνδας και πλύσης εγκεφάλου¹⁵⁰.

¹⁴⁸ Μαντώ Δαλιάνη και Mark Mazower, «Παιδιά στη δίνη του Εμφυλίου πολέμου: Οι ενήλικες του σήμερα», *Μετά τον Πόλεμο. Η ανασυγκρότηση της οικογένειας, του έθνους και του κράτους στην Ελλάδα, 1943-1960*, Επιμέλεια: Mark Mazower, Αθήνα 2000, σ. 113.

¹⁴⁹ Πολλά χρόνια αργότερα αποκαλύφθηκαν σκάνδαλα που αφορούσαν εμπόριο παιδιών και παράνομες υιοθεσίες από εύπορους αμερικανούς.

¹⁵⁰ Θωμάς Θεολόγης, *Φρειδερίκη και Παιδοπόλεις. Χωρίς φόβο και πάθος*, Αθήνα 2006, σ. 33.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙΙ

ΤΟ «ΠΑΙΔΟΜΑΖΩΜΑ» ΣΤΟΝ ΟΗΕ - Η UNSCOB

Κατά τη διάρκεια του Ψυχρού Πολέμου ο Οργανισμός Ηνωμένων Εθνών αποδείχτηκε περισσότερο ένα πολιτικό όπλο στα χέρια των ΗΠΑ και της ΕΣΣΔ παρά ένα όργανο συμφιλίωσης. Τα Ηνωμένα Έθνη υπήρξαν το πεδίο της πολιτικής σύγκρουσης μεταξύ των δύο ισχυρών και ο τόπος προβολής των θέσεών τους¹⁵¹.

Στα πλαίσια της πολιτικής αυτής η Σοβιετική Ένωση διεθνοποίησε το ελληνικό ζήτημα, όταν στις 21 Ιανουαρίου 1946 κατήγγειλε τη βρετανική στρατιωτική παρουσία στην Ελλάδα ως παρέμβαση στις εσωτερικές υποθέσεις της χώρας και ως απειλή για τη διατήρηση της διεθνούς ειρήνης και ασφάλειας¹⁵². Κατά τη διάρκεια της συζήτησης το Συμβούλιο Ασφαλείας άκουσε τις θέσεις και των δύο πλευρών χωρίς να επιλύσει όμως κάποιο από τα θέματα του ελληνικού ζητήματος, αφού στην ανακοίνωση που εξέδωσε απήλλασσε τη Μ. Βρετανία και την Ελλάδα αλλά ούτε επίπληττε τη Σοβιετική Ένωση. Ο σοβιετικός αντιπρόσωπος Andrei Vyshinsky τόνισε ότι το ζήτημα μπορούσε να τεθεί ξανά ενώπιον των Ηνωμένων Εθνών οποιαδήποτε στιγμή έκρινε σκόπιμο η ΕΣΣΔ.

Αυτό θα συνέβαινε λίγους μήνες αργότερα, στις 24 Αυγούστου 1946, όταν η Ουκρανία θα κατήγγελλε την πολιτική της ελληνικής κυβέρνησης ως υπεύθυνη για την κατάσταση στα Βαλκάνια, που έθετε σε κίνδυνο τη διεθνή ειρήνη και ασφάλεια. Η ουκρανική καταγγελία, μετά από δώδεκα συνεδριάσεις και σφοδρές αντιπαραθέσεις, κατέληξε και αυτή στις 20 Σεπτεμβρίου σε απόλυτο αδιέξοδο.

Ακολουθώντας το παράδειγμα της ΕΣΣΔ και της Ουκρανίας, η ελληνική κυβέρνηση, μετά από αμερικανικές συμβουλές και ενθάρρυνση, στις 3 Δεκεμβρίου 1946 υπέβαλε προσφυγή στα Ηνωμένα Έθνη επισημαίνοντας πως στα βόρεια σύνορα της χώρας είχε δημιουργηθεί μια κατάσταση που οδηγούσε σε προστριβές με τους γείτονές της εξαιτίας της υποστήριξης που παρείχαν στους Έλληνες αντάρτες.

¹⁵¹ Βαγγέλης Κουφουδάκης, «Οι Ηνωμένες Πολιτείες, τα Ηνωμένα Έθνη και το ελληνικό ζήτημα, 1946-1952», *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950. Ένα Έθνος σε κρίση*, Επιμέλεια: Γιάννης Ιατρίδης, Αθήνα 1984, σ. 507.

¹⁵² United Nations, *Security Council Official Records*, Supplement n° 5, First Year, Lake Success, New York, σ. 151.

Κατά τη διάρκεια της συζήτησης της ελληνικής καταγγελίας στο Συμβούλιο Ασφαλείας, υιοθετήθηκε ψήφισμα το οποίο υπέβαλε ο Αμερικανός αντιπρόσωπος Herschel Johnson και απρόσμενα στήριξε η Σοβιετική Ένωση. Η αμερικανική πρόταση εισηγείτο τη συγκρότηση διερευνητικής επιτροπής για να εξακριβώσει τα «γεγονότα σχετικά με τις δήθεν παραβιάσεις κατά μήκος των βορείων ελληνικών συνόρων». Οι έρευνες θα πραγματοποιούνταν και στις 4 χώρες και τα πορίσματα θα καταθέτονταν στο Συμβούλιο Ασφαλείας¹⁵³. Έτσι, με απόφαση του Συμβουλίου Ασφαλείας συστήθηκε η Διερευνητική Επιτροπή των Επεισοδίων στα Ελληνικά Σύνορα (Commission of Investigation Concerning Greek Frontier Incidents).

Το έργο της διερευνητικής επιτροπής ολοκληρώθηκε μέσα σε τέσσερις μήνες (30 Ιανουαρίου – 23 Μαΐου 1947). Τα πορίσματά της αντανάκλυναν, όπως ήταν αναμενόμενο άλλωστε, τη διάσταση μεταξύ Ανατολής και Δύσης. Τα δυτικά μέλη της Επιτροπής, που αποτελούσαν και την πλειοψηφία, υποστήριζαν πως οι τρεις χώρες παρείχαν άσυλο, ηθική και υλική υποστήριξη στους αντάρτες. Αντίθετα, η μειοψηφία, δηλ. η Σοβιετική Ένωση και η Πολωνία, απέρριπτε όλα τα πορίσματα της πλειοψηφίας και απέδιδε την ένταση στα Βαλκάνια στον εμφύλιο που επικρατούσε στην Ελλάδα και στις ενέργειες της ελληνικής κυβέρνησης¹⁵⁴.

Η διαμάχη συνεχίστηκε και στο Συμβούλιο Ασφαλείας. Η Σοβιετική Ένωση πρόβαλε βέτο στο αμερικανικό ψήφισμα και αντίστοιχα τα δυτικά μέλη απέρριψαν το σοβιετικό ψήφισμα. Στις 15 Σεπτεμβρίου, με δύο βέτο που πρόβαλε η Σοβιετική Ένωση, τερματίστηκε η συζήτηση του ελληνικού ζητήματος στο Συμβούλιο Ασφαλείας και μαζί της έληξε και η λειτουργία της Διερευνητικής Επιτροπής.

Μετά το αδιέξοδο οι ΗΠΑ έφεραν το θέμα της πολιτικής ανεξαρτησίας και εδαφικής ακεραιότητας της Ελλάδας ενώπιον της Γενικής Συνέλευσης, όπου η Ε.Σ.Σ.Δ. δε μπορούσε να προβάλει βέτο¹⁵⁵.

Στις 21 Οκτωβρίου 1947, κατόπιν αποφάσεως της ΓΣ (με σαράντα ψήφους υπέρ, έξι κατά και έντεκα αποχές) ιδρύθηκε η Ειδική Επιτροπή των Ηνωμένων Εθνών για τα Βαλκάνια. Στην UNSCOB συμμετείχαν εκπρόσωποι της Αυστραλίας, της Βραζιλίας, της Κίνας, της Γαλλίας, του Μεξικού, της Ολλανδίας, του Πακιστάν, του Ηνωμένου Βασιλείου και των Ηνωμένων Πολιτειών. Παρόλο που θέσεις είχαν

¹⁵³ Κουφουδάκης, *ό.π.*, σ. 491-498.

¹⁵⁴ Λαγάνη, *ό.π.*, σ. 15.

¹⁵⁵ Κουφουδάκης, σ. 500-501.

προβλεφθεί για τους εκπροσώπους της Σοβιετικής Ένωσης και της Πολωνίας, οι χώρες αυτές αρνήθηκαν να συμμετάσχουν στην Επιτροπή¹⁵⁶.

Ένα μήνα αργότερα, την 1^η Δεκεμβρίου, ιδρύθηκαν τα κεντρικά γραφεία της UNSCOB στη Θεσσαλονίκη και η Επιτροπή άρχισε να παρακολουθεί τα βόρεια σύνορα της Ελλάδας¹⁵⁷. Έργο της ήταν η διερεύνηση των καταγγελιών της ελληνικής κυβέρνησης για παροχή βοήθειας προς τους αντάρτες από τις χώρες της Αλβανίας, της Βουλγαρίας και της Γιουγκοσλαβίας. Συγκεκριμένα, οι τρεις χώρες κατηγορούνταν ότι εφοδίαζαν τους Έλληνες κομμουνιστές με πολεμικό και άλλο υλικό και τους επέτρεπαν να χρησιμοποιούν το έδαφός τους για διάφορες επιχειρήσεις. Ο στόχος της Επιτροπής, η εξομάλυνση και αποκατάσταση ομαλών διπλωματικών σχέσεων και σχέσεων καλής γειτονίας μεταξύ Αλβανίας, Βουλγαρίας και Γιουγκοσλαβίας αφενός και Ελλάδας αφετέρου, αποδείχτηκε εξαιρετικά δύσκολος. Ενώ η ελληνική κυβέρνηση εξέφρασε την επιθυμία και προθυμία της να συνεργαστεί πλήρως με την Επιτροπή, κάτι που καταγράφηκε στην έκθεση του Ιουνίου του 1948, οι κυβερνήσεις των άλλων χωρών όχι μόνο αρνήθηκαν να συνεργαστούν μαζί της αλλά αρνήθηκαν ακόμα και να την αναγνωρίσουν ως νόμιμο όργανο του ΟΗΕ¹⁵⁸, καθώς θεωρούσαν ότι υπερέβαινε τις αρμοδιότητες της Συνέλευσης¹⁵⁹. Η Βουλγαρία ήταν η μοναδική χώρα εξ αυτών που επέτρεψε μία φορά την είσοδο της Επιτροπής στο έδαφός της για διεξαγωγή έρευνας, ταυτόχρονα όμως το βουλγαρικό υπουργείο Εξωτερικών με ανακοίνωσή του δήλωνε ότι η στάση της χώρας απέναντι στην UNSCOB παρέμενε αμετάβλητη¹⁶⁰ και στο μέλλον δε θα επιτρεπόταν ξανά η είσοδος της σε βουλγαρικό έδαφος, καθώς την θεωρούσε παράνομη¹⁶¹. Εξαιτίας της αδιάλλακτης στάσης των τριών χωρών, η Επιτροπή δε μπόρεσε να επιτύχει ουσιώδη αποτελέσματα και να βοηθήσει στην ομαλοποίηση των σχέσεων μεταξύ των τεσσάρων χωρών.

Η αγωγή που υπέβαλε η Ελλάδα στις 27 Φεβρουαρίου 1948, για απαγωγή και μεταφορά ελληνοπαίδων από τους αντάρτες στα κομμουνιστικά κράτη, χαρακτηρίστηκε από τη Βαλκανική Επιτροπή άκρως επείγουσα και δόθηκε εντολή

¹⁵⁶ Baerentzen, *ό.π.*, σ. 143.

¹⁵⁷ Κουφουδάκης, *ό.π.*, σ. 501.

¹⁵⁸ Report of the United Nations Special Committee on the Balkans, 30 June 1948, *Foreign Relations of United States, 1948*, v. IV, σ. 251.

¹⁵⁹ Κουφουδάκης, *ό.π.*, σ. 501.

¹⁶⁰ *Καθημερινή*, 19 Αυγούστου 1948.

¹⁶¹ *Ακρόπολις*, 23 Μαΐου 1948.

στις αρμόδιες υποεπιτροπές «να δώσουν απόλυτη προτεραιότητα στην εξέταση των καταγγελιών της υπηρεσίας των ελληνικών συνδέσμων»¹⁶². Η UNSCOB άρχισε επισήμως στις 4 Μαρτίου, να διερευνά κατά πόσον είχε γίνει απογραφή των παιδιών από τους αντάρτες, αν οι γονείς είχαν αναγκαστεί να παραδώσουν τα παιδιά τους και αν οι αντάρτες απήγαγαν και μετακίνησαν βιαίως παιδιά εκτός ελληνικών συνόρων. Ο κύριος όγκος πληροφοριών προερχόταν από τις επιτόπιες έρευνες των παρατηρητών της Επιτροπής, από τα στοιχεία που παρείχαν οι ελληνικές υπηρεσίες και από τις εκπομπές των ραδιοφωνικών σταθμών της Αλβανίας, Βουλγαρίας και Γιουγκοσλαβίας¹⁶³.

Δημιουργήθηκαν έξι ομάδες παρατήρησης και η καθεμιά αποτελείτο από τέσσερις παρατηρητές και βοηθητικό προσωπικό. Οι ομάδες παρατηρητών άρχισαν να επισκέπτονται διάφορες περιοχές εξετάζοντας παράπονα και παίρνοντας καταθέσεις. Η αποστολή τους ήταν ιδιαίτερα δυσχερής, πολλές φορές έπρεπε να αποπερατωθεί μέσα στις πολεμικές ζώνες, οι κάτοικοι των χωριών ήταν καχύποπτοι και φοβισμένοι, καθώς τελούσαν συνεχώς υπό το δέος ποικίλων αντεκδικήσεων και λίγοι ήταν εκείνοι που μπορούσαν να θεωρηθούν αξιόπιστοι μάρτυρες. Οι καταθέσεις των μαρτύρων χωρίς αμφιβολία είχαν ουσιαστική επίδραση στα συμπεράσματα της. Πώς γινόταν όμως η επιλογή των μαρτύρων και ποια ήταν η διαδικασία εξέτασής τους; Οι παρατηρητές είχαν πάρει οδηγίες να «εξετάζουν μάρτυρες που επέλεγαν κατά τη δική τους κρίση, ή που τους προτεινόταν από αξιωματούχους-συνδέσμους οποιασδήποτε από τις τέσσερις ενδιαφερόμενες κυβερνήσεις». Στους μάρτυρες έπρεπε να αναφέρεται πριν την εξέταση πως δε βρίσκονταν μπροστά σε δικαστήριο αλλά μπροστά σε εκπροσώπους της UNSCOB, πως δεν ήταν υποχρεωμένοι ν' απαντήσουν σε κάθε ερώτηση ή να αποκαλύψουν κάθε πληροφορία που δεν επιθυμούσαν ν' αποκαλύψουν και έπρεπε να διαβεβαιώνεται πως τα ονόματά τους θα κρατούνταν μυστικά. Στην πράξη, εφόσον καμία άλλη κυβέρνηση δε συνεργάστηκε με την Ειδική Επιτροπή, τους μάρτυρες τους παρουσίαζε ο Έλληνας σύνδεσμος και αρκετοί είχαν προηγουμένως εξεταστεί από τις ελληνικές αρχές¹⁶⁴.

¹⁶² *Ελευθερία*, 5 Μαρτίου 1948.

¹⁶³ United Nations Special Committee on the Balkans, Essential data concerning repatriation of abducted Greek Children, A/AC/16/W.113, 18 Ιανουαρίου 1950, σ. 2, Αρχείο Κεντρικής Υπηρεσίας Υπουργείου Εξωτερικών, 1950/Φ.125/Υπ.1.

¹⁶⁴ Baerentzen, *ό.π.*, σ. 144-145.

Η δυσπιστία και οι κατηγορίες των ελλήνων κομμουνιστικών για Επιτροπή της οποίας η πλειοψηφία αποτελείτο «από αξιωματικούς της Ιντέλιτζενς Σέρβις και της αμερικανικής υπηρεσία πληροφοριών»¹⁶⁵ σίγουρα δε βοήθησαν τα πράγματα και δεν άφησαν πολλά περιθώρια για την επιτυχή εκπλήρωση της αποστολής της:

«Η “Βαλκανική Επιτροπή” μεταβλήθηκε σ’ ένα πραχτορείο του αγγλοαμερικανικού ιμπεριαλισμού στα βόρεια σύνορα της Ελλάδας. Σ’ ένα προκάλυμμα, με την ταμπέλα του ΟΕΕ, για να σκεπάζει την αμερικανική ανάμειξη στη χώρα μας.

[] Αγκάλιασε ανεπιφύλακτα το συκοφαντικό παραμύθι για το δήθεν παιδομάζωμα των ανταρτών και πέρασε αδιάφορη μέσα απ’ τα βομβαρδισμένα και καμμένα από το μοναρχοφασισμό χωριά και τις εκατοντάδες χιλιάδες πρόσφυγες αγρότες»¹⁶⁶.

Ο Ραδιοφωνικός Σταθμός «Ελεύθερη Ελλάδα» κατηγόρησε τη UNSCOB ως ψευτοβαλκανική επιτροπή, η οποία «εκτελώντας τις διαταγές εκείνων που την έστειλαν, μάταια προσπάθησε με επιμονή να βρει έστω και ένα στοιχείο που να αποδείχνει έστω και μια αποστολή ενός παιδιού χωρίς τη θέλησή των γονιών του έξω από τα σύνορα της Ελλάδας. Κι αφού δεν το κατόρθωσε κατέφυγε στους πιο χοντρούς εκβιασμούς σε βάρος απλών και τρομοκρατημένων από το μοναρχοφασισμό χωρικών για να τους αποσπάσει δηλώσεις αντίθετες στην πραγματικότητα»¹⁶⁷. Η επιτροπή, σύμφωνα με τους αριστερούς, ξέφυγε από την αρμοδιότητά της και παραποίησε τα γεγονότα χρησιμοποιώντας αναξιόπιστους μάρτυρες, γεγονότα που αφαίρεσαν κάθε αξία από το έργο της¹⁶⁸.

Οι κατηγορίες των ελλήνων κομμουνιστών δεν στερούνταν βάσης. Λίγοι ήταν αυτοί που ανέμεναν μια εντελώς αμερόληπτη έρευνα της επιτροπής, όταν μάλιστα το έργο της βασιζόταν στην οικονομική υποστήριξη των Αμερικανών¹⁶⁹ και όταν το State Department ουσιαστικά έγγραψε την αναφορά της UNSCOB. Στις 13 Μαΐου 1948, ο Marshall έστειλε στην αντιπροσωπεία του ΟΗΕ ένα κατάλογο «συμπερασμάτων» για την UNSCOB, «ούτως ώστε οι επιθυμητές συστάσεις της Επιτροπής να έρρεαν φυσικά» από αυτά¹⁷⁰.

¹⁶⁵ ΑΣΚΙ, Αρχείο Ραδιοφωνικού Σταθμού, κουτί 30, Φ4, Αρ. Δ. 778, 29 Σεπτεμβρίου 1949.

¹⁶⁶ ΑΣΚΙ, Αρχείο Ραδιοφωνικού Σταθμού, κουτί 30, Φ1, Αρ. Δ. 1305, 22 Οκτωβρίου 1948.

¹⁶⁷ ό.π., Αρ. Δ. 1318, 26 Οκτωβρίου 1948.

¹⁶⁸ ό.π., Αρ. Δ. 1331, 29 Οκτωβρίου 1948.

¹⁶⁹ Λαγάνη, ό.π., σ. 16.

¹⁷⁰ Wittner, ό.π., σ. 333-334.

Η Ειδική Επιτροπή, υπέδειξε στην ελληνική κυβέρνηση να έλθει σε απευθείας επαφή με τις ενδιαφερόμενες κυβερνήσεις για το ζήτημα του «παιδομαζώματος». Ο Υπουργός Εξωτερικών Κωνσταντίνος Τσαλδάρης απηύθυνε προς τους ομολόγους του της Γιουγκοσλαβίας, Βουλγαρίας, Ρουμανίας, Ουγγαρίας, Τσεχοσλοβακίας και Πολωνίας, τηλεγράφημα, με το οποίο ζητούσε «εν ονόματι των κυριαρχικών της δικαιωμάτων και των στοιχειωδεστέρων αρχών ανθρωπισμού και σεβασμού των δικαιωμάτων του ανθρώπου», την παραχώρηση των κατάλληλων διευκολύνσεων για τον άμεσο επαναπατρισμό όλων των παιδιών που είχαν αποσπαστεί από τις οικογένειές τους. Η ελληνική κυβέρνηση ζήτησε από το Γενικό Γραμματέα του ΟΗΕ, να προβεί εξ ονόματός της σε παρόμοια ανακοίνωση προς την αλβανική κυβέρνηση¹⁷¹.

Το επίσημο ελληνικό διάβημα, σύμφωνα με τον πρωθυπουργό Θεμιστοκλή Σοφούλη, αποδείκνυε την καλή θέληση της Ελλάδας για ειρηνική επίλυση των προβλημάτων που υπήρχαν με τους βόρειους γείτονές της. Αποτελούσε ταυτόχρονα και αλάνθαστο μέσο εξακριβώσεως των πραγματικών διαθέσεων των βορείων γειτόνων της. Αν οι τελευταίοι το απέρριπταν ή το άφηναν αναπάντητο, θα σήμαινε «ότι δεν έχουν καμία πραγματική διάθεση αποκαταστάσεως σχέσεων καλής γειτονίας με την Ελλάδα και ότι οι ειρηνευτικές προτάσεις του Μάρκου στερούνται περιεχομένου»¹⁷².

Το ελληνικό διάβημα χαιρέτησαν η Αγγλία και οι ΗΠΑ. Η βρετανική κυβέρνηση κάλεσε τις επτά κυβερνήσεις των χωρών της Ανατολικής Ευρώπης να απαντήσουν στην αίτηση της Ελλάδας και να επιστρέψουν τα παιδιά, ενώ με ανακοίνωση του State Department εκφραζόταν η σοβαρή ανησυχία της αμερικανικής κυβέρνησης για την απαγωγή των Ελληνοπαίδων από τις εστίες τους και η μεταφορά τους έξω από τη χώρα. Η κυβέρνηση των Ηνωμένων Πολιτειών ζητούσε από τους βόρειους γείτονες της Ελλάδας να μεριμνήσουν, χωρίς περαιτέρω αναβολή, για τον επαναπατρισμό των παιδιών που αποχωρίστηκαν τις οικογένειές τους κατόπιν βίας ή απειλής βίας. Σύμφωνα με τον Αμερικανό εκπρόσωπο, οι μη αποδεδειγμένοι ισχυρισμοί ότι τα παιδιά μεταφέρθηκαν με τη συγκατάθεση των γονιών τους ή για ανθρωπιστικούς λόγους, δε μπορούσαν να θεωρηθούν ικανοποιητικοί μετά και τις

¹⁷¹ *Ελευθερία*, 3 Ιουνίου 1948.

¹⁷² *Εθνικός Κήρυξ*, 5 Ιουνίου 1948.

διαπιστώσεις της Επιτροπής των Ηνωμένων Εθνών¹⁷³. Πρόσθεσε ότι η επιτροπή του ΟΗΕ κατέτασσε τα παιδιά σε τρεις κατηγορίες: εκείνα που απήχθησαν και αποσπάστηκαν από τις οικογένειές τους διά της βίας, τα παιδιά που μετακινήθηκαν με τη συναίνεση των γονιών τους οι οποίοι όμως εξαναγκάστηκαν με απειλές να δώσουν την συγκατάθεσή τους και τέλος, τα παιδιά που οι γονείς τους είναι κομμουνιστές ή σλαβόφωνοι¹⁷⁴.

Λίγες μέρες αργότερα άρχισαν να καταφθάνουν στην Ελλάδα οι αρνητικές απαντήσεις των όμορων χωρών, οι οποίες ισχυρίζονταν ότι η βοήθεια που προσέφεραν στα παιδιά ήταν ιατρικής και ανθρωπιστικής φύσεως. Απαντώντας στο τηλεγράφημα της ελληνικής κυβέρνησης, ο Ούγγρος υπουργός Εξωτερικών ανέφερε ότι τα παιδιά που φιλοξενούνταν στη χώρα του δεν αποσπάστηκαν βιαίως από τις οικογένειές τους, αλλά επρόκειτο για ορφανά που έχασαν τους γονείς τους κατά τη διάρκεια των πολεμικών επιχειρήσεων. Δεδομένου ότι η ουγγρική κυβέρνηση δέχτηκε τα παιδιά αυτά διαπνεόμενη από ανθρωπιστικές αρχές, δε μπορούσε να ικανοποιήσει το αίτημα της Ελλάδας για επαναπατρισμό τους. Αναφερόμενη στην πρόταση της ελληνικής κυβέρνησης για απευθείας επαφές, η ουγγρική κυβέρνηση δεν θεωρούσε εφικτό το ενδεχόμενο, αφού δεν υπήρχαν διπλωματικές σχέσεις μεταξύ των δύο χωρών¹⁷⁵.

Το υπουργείο Εξωτερικών της Πολωνίας απάντησε κατηγορηματικά ότι, αν και τα παιδιά που αναγκάζονταν να εγκαταλείψουν την Ελλάδα για να γλυτώσουν από την τρομοκρατία είχαν δικαίωμα ασύλου, εντούτοις στη χώρα δεν υπήρχαν Ελληνόπαιδες. Προσέθετε μάλιστα ότι το ενδιαφέρον της ελληνικής κυβέρνησης για την τύχη των παιδιών, αποτελούσε μέρος της δυσφημιστικής εκστρατείας που στηριζόταν σε ψευδείς πληροφορίες¹⁷⁶.

Την αίτηση της ελληνικής κυβέρνησης για διεξαγωγή διαπραγματεύσεων με στόχο τον επαναπατρισμό των Ελληνοπαίδων απέρριψαν και η Ρουμανία και η Γιουγκοσλαβία. Σύμφωνα με το γιουγκοσλαβικό Υπουργείο Εξωτερικών, τα παιδιά, αθώα θύματα του πολέμου, εξαναγκάστηκαν από την αναρχία που επικρατούσε στην Ελλάδα να εγκαταλείψουν την πατρίδα τους και να βρουν άσυλο σε ξένες χώρες, το

¹⁷³ *Εθνικός Κήρυξ*, 25 Ιουνίου 1948.

¹⁷⁴ *Καθημερινή*, 25 Ιουνίου 1948.

¹⁷⁵ *Καθημερινή*, 9 Ιουνίου 1948.

¹⁷⁶ Τηλεγράφημα Υπουργού Εξωτερικών Πολωνίας προς Κ. Τσαλδάρη, 14 Ιουνίου 1948, Αρχείο Κεντρικής Υπηρεσίας Υπουργείου Εξωτερικών, 1948/Φ.127/Υπ.1.

οποίο πρόθυμα παρείχαν για ανθρωπιστικούς λόγους. Η Γιουγκοσλαβία δήλωσε ότι η πιθανότητα να αποδοθούν τα παιδιά θα εξεταζόταν μόνον όταν αίρονταν οι εσωτερικές ελληνικές ανωμαλίες¹⁷⁷.

Στο ίδιο μήκος κύματος κινήθηκε και η απάντηση της Αλβανίας. Η Αλβανία με ανακοίνωσή της προς τη γραμματεία του ΟΗΕ, ανέφερε ότι η ελληνική κυβέρνηση όχι μόνο ήταν ανίκανη να προστατεύσει τα παιδιά της, αλλά τα ανάγκασε να εγκαταλείψουν την πατρίδα τους για να αποφύγουν την μοναρχοφασιστική τρομοκρατία. Εντούτοις, ο υπουργός Εξωτερικών της Αλβανίας αρνήθηκε ότι υπήρχαν Ελληνόπαιδα στη χώρα του, θεωρώντας την αίτηση της Ελλάδας συκοφαντία και πρόκληση, η οποία αποσκοπούσε να αποσπάσει την προσοχή της παγκόσμιας κοινής γνώμης από την πραγματική κατάσταση που επικρατούσε στην Ελλάδα¹⁷⁸.

Μετά τις αρνητικές απαντήσεις των χωρών στο ελληνικό διάβημα, που αποδοκιμάστηκαν εντόνως από τον ελληνικό και ξένο Τύπο, η Βαλκανική Επιτροπή, μπροστά στο νέο αδιέξοδο, τόνισε ότι θα έπρεπε να επιληφθεί του θέματος και ο Διεθνής Ερυθρός Σταυρός, εφόσον οι περισσότερες χώρες που φιλοξενούσαν παιδιά δήλωσαν ότι αυτά βρίσκονταν υπό την προστασία των τοπικών Ερυθρών Σταυρών¹⁷⁹.

Από τις έρευνες, οι παρατηρητές της UNSCOB διαπίστωσαν ότι πράγματι είχε γίνει απογραφή παιδιών – η οποία σχετιζόταν με τη μετατόπιση τους – σε δύο κύριες περιοχές της Βόρειας Ελλάδας που ελέγχονταν από τους αντάρτες:

- α) Στις σλαβόφωνες περιοχές της Δυτικής Μακεδονίας: στην περιοχή γύρω από τη λίμνη Πρέσπα, τη Φλώρινα και την Καστοριά, που κατοικείται κατά το πλείστον από Έλληνες πολίτες που μιλούν μια σλαβική γλώσσα.
- β) Στο ανατολικό τμήμα της ελληνικής Θράκης. Υπάρχουν επίσης, λίγες αναφορές για απογραφή σε περιοχές της Ηπείρου και της κεντρικής και ανατολικής Μακεδονίας, που βρισκόταν κάτω από τον έλεγχο των ανταρτών.

Ο χρόνος έναρξης μετακινήσεως των παιδιών, τοποθετείται τον Ιανουάριο του 1948 με γενίκευση και εντατικοποίηση το Μάρτιο. Στο ερώτημα αν τα παιδιά μετακινήθηκαν με τη βία, η έκθεση τόνιζε πως «οι πηγές δε συμφωνούσαν» και παρέθετε μεγάλο αριθμό καταθέσεων και μαρτυριών. Αξιομνημόνευτο και ενδιαφέρον είναι το πόρισμα της Επιτροπής πως στις σλαβόφωνες περιοχές πολλά

¹⁷⁷ Σημείωμα Γιουγκοσλαβικής Πρεσβείας προς Ελληνικό Υπουργείο Εξωτερικών, 25 Ιουνίου 1948, Αρχείο Κεντρικής Υπηρεσίας Υπουργείου Εξωτερικών, 1948/Φ.127/Υπ.1.

¹⁷⁸ *Καθημερινή*, 23 Ιουλίου 1948.

¹⁷⁹ *Εθνικός Κήρυξ*, 3 Αυγούστου 1948.

παιδιά αναχώρησαν με τη συγκατάθεσή των γονιών τους. Οι γονείς που δέχθηκαν να αποχωριστούν τα τέκνα τους, σύμφωνα με τα πορίσματα το έπραξαν είτε γιατί έβλεπαν με συμπάθεια τον αγώνα των ανταρτών, είτε γιατί ήθελαν να τα διαφυλάξουν από την πείνα και τους κινδύνους του πολέμου, είτε ακόμη επειδή φοβήθηκαν τις συνέπειες ενδεχόμενης άρνησής τους. Αντίθετα στις ελληνόφωνες περιοχές οι περισσότεροι γονείς αρνήθηκαν να συνεργαστούν και προέβαλαν αντίσταση στους αντάρτες, ενώ άλλοι αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν τα χωριά τους για να σώσουν τα παιδιά τους. Για το λόγο αυτό στην έκθεση η συγκέντρωση των ελληνόπουλων στα ελληνόφωνα χωριά παρομοιάζεται με στρατολογία.

Ένας μάρτυρας υποστήριξε ότι στο χωριό Βροντερό στην περιοχή Πρεσπών οι γονείς ήταν χαρούμενοι που έβλεπαν τα παιδιά τους να αναχωρούν, ενώ στο χωριό Πισοδέρι στις 20 Φεβρουαρίου ο ιερέας είχε συμβουλεύσει τους γονείς να στείλουν τα παιδιά τους στις ανατολικές χώρες. Άλλος μάρτυρας, από το χωριό Βαψώρι, δήλωσε πως ένας μεγάλος αριθμός παιδιών από το χωριό του βρήκε καταφύγιο στην Καστοριά για να μην τα πάρουν οι αντάρτες και κατά τη γνώμη του, μόνο το 10% των γονέων συναίνεσαν για τη μετακίνηση των παιδιών τους. Στο Κρανοχώρι της Καστοριάς δύο παιδιά δήλωσαν πως είχαν μεταφερθεί μόνο τα παιδιά των ανταρτών, γύρω στα δεκαπέντε ενώ τα υπόλοιπα αρνήθηκαν να τους ακολουθήσουν. Στο χωριό Μεταξάδες της Θράκης οι παρατηρητές διαπίστωσαν ότι όλα τα παιδιά που είχαν μετακινηθεί ήταν άνω των 15 ετών. Δεκαεπτά μάρτυρες που είχαν εγκαταλείψει τα σπίτια τους στη Θράκη δήλωσαν πως οι αντάρτες μετακινούσαν ενήλικες και ανήλικες από τον Ιανουάριο αντίθετα με τη θέληση των περισσοτέρων¹⁸⁰.

Η έκθεση της 21^{ης} Μαΐου, δόθηκε στη δημοσιότητα στις 4 Ιουνίου. Μεταξύ άλλων στα συμπεράσματα ανέφερε:

«Κατά την γνώμη της Ειδικής Επιτροπής η άφιξις και κράτησις Ελληνοπαίδων μεταφερθέντων υπό των ανταρτών εις Αλβανίαν, Βουλγαρίαν και Γιουγκοσλαβίαν άνευ της ελευθέρας συγκαταθέσεως των γονέων των, εγείρει το ζήτημα των πατρικών δικαιωμάτων. Η παρατεινόμενη κατακράτησις των παιδιών τούτων θα είναι αντίθετος προς τους παραδεδεγμένους ηθικούς κανόνες διεθνούς συμπεριφοράς.

Το σχέδιον εγείρει το ζήτημα της κυριαρχίας της Ελλάδος επί των πολιτών της και αποτελεί σοβαρόν πρόσκομμα διά την αποκατάστασιν σχέσεων καλής γειτονίας μεταξύ Ελλάδος και των βορείων γειτόνων της.

Εάν αι συνθήκαι εις τας περιοχάς εις τας οποίας δρώσιν οι αντάρται ενεφανίζοντο ως δικαιολογούσαι την μεταφοράν των παιδιών διά ανθρωπιστικούς

¹⁸⁰ Έκθεση UNSCOB, A/AC.16/251, 17 Μαΐου 1948.

λόγους και η ελληνική κυβέρνηση ευρίσκετο εν αδυναμία να πραγματοποιήσει την μεταφοράν των θα πρέπει η ελληνική κυβέρνηση να παρακληθή όπως πληροφορή την Ειδική Επιτροπή σχετικά.

Υπό το φως όλων τούτων και άλλων πληροφοριών τας οποίας δυνατόν να κατέχη η Ειδική Επιτροπή θα ηδύναντο να εξετασθή το ζήτημα της μετακινήσεως των παιδιών τούτων μέσω μιας καταλλήλου διεθνούς οργανώσεως. Η οργάνωσις αυτή ή άλλη τις κατάλληλος θα ηδύναντο να παρακληθή όπως δεχθή να αναλάβη την ευθύνην της φροντίδος και του ενδεχόμενου επαναπατρισμού παιδιών τα οποία έχουν ήδη εκτοπισθή. Η Ειδική Επιτροπή θα ήτο πρόθυμος να συνεργασθή με οιαδήποτε τιαούτην οργάνωσιν η οποία ήθελε συμφωνήσει ως προς τον σκοπόν τούτον»¹⁸¹.

Η ανακοίνωσις της Ειδικής Επιτροπής ήταν μάλλον μετριοπαθής. Το πρόβλημα δεν εντοπιζόταν στο αν τα παιδιά μεταφέρονταν από την Ελλάδα σε άλλες χώρες για ανθρωπιστικούς λόγους, αλλά στο αν αυτά μετακινούνταν χωρίς τη συγκατάθεσι των γονιών τους. Σε μια τέτοια περίπτωση η παρατεινόμενη κατακράτησι των παιδιών από την Αλβανία, τη Γιουγκοσλαβία, τη Βουλγαρία και τις άλλες χώρες, ήταν αντίθετη με τους διεθνώς αποδεκτούς ηθικούς κανόνες.

Στα μέσα Αυγούστου 1948, η ελληνική κυβέρνηση ενέτεινε τις προσπάθειες της για να εξασφαλίσει την υποστήριξιν και συνεργασίαν του State Department όταν θα έφερνε ενώπιον της Γενικής Συνέλευσις του ΟΗΕ τις κατηγορίες για απαγωγή των ελληνοπαίδων. Νωρίτερα, ο Έλληνας πρέσβης στην Ουάσιγκτον, Βασίλης Δενδράμης, είχε παραδώσει στον William Baxter, ειδικό για τις ελληνικές υποθέσεις, το υπόμνημα το οποίο στόχευε να παρουσιάσει η Αθήνα στα Ηνωμένα Έθνη. Ο Δενδράμης ήθελε να το αποστείλει στο Γενικό Γραμματέα του Οργανισμού, ενώ αντίγραφα είχαν ήδη σταλεί στην UNSCOB και σε όλες τις ξένες αποστολές στην Αθήνα, αποσκοπώντας στην άσκησιν έντονης πίεσις στις χώρες που κατακρατούσαν την ελληνική νεολαία ώστε να επιτρέψουν τον επαναπατρισμό της¹⁸².

Ο Marshall όμως απέρριψε την υποβολή του συγκεκριμένου διαβήματος, το οποίο μεταξύ έκανε λόγο για «διαβολική διεθνή συνομοσία». Καταρχήν, γνώριζε πολύ καλά ότι οι κατηγορίες για απαγωγή δε μπορούσαν να στοιχειοθετηθούν, καθώς η UNSCOB στην έκθεσίν της παραδεχόταν ότι δεν υπήρχαν αποδείξεις που να συνέδεαν τις κυβερνήσεις των κομμουνιστικών χωρών με το διενεργούμενο «παιδομάζωμα», ακόμα κι αν είχαν παραδεχτεί πως παρείχαν καταφύγιον σε αυτά τα παιδιά. Επιπλέον, ο Marshall συνειδητοποιούσε πως η δημόσια καταγγελία των βορείων γειτόνων της Ελλάδας θα τους παρείχε την ευκαιρία να κατηγορήσουν την

¹⁸¹ *Ελευθερία*, 5 Ιουνίου 1948.

¹⁸² Jones, *ό.π.*, σ. 79.

ελληνική κυβέρνηση για τρομοκρατικές μεθόδους που εξανάγκαζαν τους ανθρώπους της χώρας να εγκαταλείψουν το ελληνικό έδαφος. Τέλος, η κυβέρνηση των ΗΠΑ έπρεπε να είναι πολύ προσεκτική στην κριτική των χωρών της Ανατολικής Ευρώπης, γιατί όπως επισημάνθηκε και προηγουμένως η Ουάσιγκτον επιχειρούσε να δημιουργήσει γέφυρες επικοινωνίας με τη Γιουγκοσλαβία του Τίτο. Έτσι, συμβούλευσε τους Έλληνες για λόγους τακτικής να αποφύγουν την κατηγορία για απαγωγή και να προσφύγουν στη Γενική Συνέλευση ζητώντας τον επαναπατρισμό των παιδιών πάνω σε καθαρά ανθρωπιστική βάση¹⁸³.

Όπως τονιζόταν στην ελληνική πρεσβεία, ενώ το ελληνικό ζήτημα από πολιτικής πλευράς είχε ισχυρές βάσεις σύμφωνα με τις διαπιστώσεις της Βαλκανικής Επιτροπής, το ζήτημα του «παιδομαζώματος» παρουσίαζε μερικά ασθενή σημεία και δε συστηνόταν να συνδεθεί με το πολιτικό. Η διασύνδεση των δύο θεμάτων πιθανότατα θα δυσχέραινε τη διατύπωση καταδικαστικής μομφής πολιτικού χαρακτήρα κατά των βορείων γειτόνων της Ελλάδας, καθώς οι «απαγωγές» έγιναν από τους αντάρτες και όχι από τις κυβερνήσεις των χωρών αυτών¹⁸⁴.

Η συζήτηση για το ελληνικό ζήτημα στη Γενική Συνέλευση άρχισε στις 25 Οκτωβρίου 1948. Κατά τη διάρκεια των συζητήσεων η Κίνα, η Γαλλία, το Ηνωμένο Βασίλειο και οι Ηνωμένες Πολιτείες πρότειναν ένα σχέδιο ψηφίσματος για την υποτιθέμενη παροχή βοήθειας προς τους Έλληνες αντάρτες. Ο Έλληνας αντιπρόσωπος πρότεινε την προσθήκη στο σχέδιο και του αιτήματος για επιστροφή όλων των Ελληνόπουλων στην Ελλάδα. Ο Βέλγος αντιπρόσωπος και πρόεδρος εισηγήθηκε την τροποποίηση του αιτήματος με την προσθήκη «όταν τα παιδιά αυτά τα ζητούν οι γονείς τους». Η βελγική πρόταση ανέφερε ότι:

«Η Γενική Συνέλευση συστήνει την επιστροφή στην Ελλάδα των Ελληνοπαίδων που βρίσκονται τώρα μακριά από τα σπίτια τους, όταν ο πατέρας ή η μητέρα τους ή, εάν λείπουν αυτοί, ο κηδεμόνας τους εκφράσει επιθυμία γι' αυτό».

Μετά τις αντιρρήσεις που διατύπωσε ο γιουγκοσλάβος αντιπρόσωπος, για το ενδεχόμενο η ελληνική κυβέρνηση να όριζε κηδεμόνες που δε θα εξέφραζαν την πραγματική θέληση των γονιών, έγινε δεκτή η αυστραλιανή πρόταση σύμφωνα με την οποία η Επιτροπή συνιστούσε την επιστροφή στην Ελλάδα των απομακρυσμένων

¹⁸³ *ό.π.*, σ. 80.

¹⁸⁴ Τηλεγράφημα Δενδράμη προς Υπουργείο Εξωτερικών, 18 Αυγούστου 1948, Αρχείο Κεντρικής Υπηρεσίας Υπουργείου Εξωτερικών, 1948/Φ.127/Υπ.1.

από τις εστίες τους παιδιών, σε περίπτωση που το ζητούσαν τα ίδια τα παιδιά, οι γονείς ή, εάν έλειπαν οι τελευταίοι, ο πλησιέστερος συγγενής τους. Αυτό το σχέδιο ψηφίσματος κατατέθηκε στην ημερήσια διάταξη της Συνέλευσης στις 26 και 27 Νοεμβρίου¹⁸⁵.

Η ομόφωνη έγκρισή του (με 45 ψήφους υπέρ έναντι καμίας αρνητικής) δεν πρέπει να εκπλήσσει. Άλλωστε το σκηνικό αυτό θα επαναλαμβανόταν και με τα επόμενα ψηφίσματα που αφορούσαν τον επαναπατρισμό των ελληνόπουλων, εφόσον καμία χώρα δε μπορούσε να απορρίψει το αίτημα για επιστροφή των παιδιών στην πατρίδα τους.

Το ψήφισμα 193(III) που υιοθετήθηκε στις 27 Νοεμβρίου από τη Γενική Συνέλευση με τον τίτλο «Απειλές κατά της πολιτικής ανεξαρτησίας και εδαφικής ακεραιότητας της Ελλάδας» επικύρωνε τα συμπεράσματα της έκθεσης της UNSCOB του Ιουνίου και καταψηφίστηκε από τη Σοβιετική Ένωση και τους συμμάχους της. Παρά το γεγονός ότι το ζήτημα του επαναπατρισμού των ελληνοπαίδων αποτελούσε μέρος του ευρύτερου ελληνικού ζητήματος, αποσυνδέθηκε από την πολιτική απόφαση που αφορούσε την παροχή ή όχι ξένης βοήθειας προς τους αντάρτες και στο τρίτο μέρος της ίδιας απόφασης, υιοθετήθηκε ομόφωνα με ξεχωριστό όμως ψήφισμα (193(III)C) η απόφαση για την επιστροφή των εκπατρισμένων παιδιών:

«Η Γενική Συνέλευση,

Συστήνει την επιστροφή στην Ελλάδα των Ελληνόπουλων που βρίσκονται σήμερα μακριά από τα σπίτια τους, όταν τα ίδια τα παιδιά, ο πατέρας ή η μητέρα τους, ή αν λείπουν αυτοί, ο πλησιέστερος συγγενής τους, εκφράσουν επιθυμία για κάτι τέτοιο.

Καλεί όλα τα μέλη των Ηνωμένων Εθνών και άλλων κρατών στην επικράτεια των οποίων βρίσκονται αυτά τα παιδιά, να λάβουν τα αναγκαία μέτρα για την εφαρμογή της παραπάνω σύστασης.

Εισηγείται στο Γενικό Γραμματέα να ζητήσει από τη Διεθνή Επιτροπή του Ερυθρού Σταυρού, το Σύνδεσμο των Εταιρειών του Ερυθρού Σταυρού και την Ένωση της Ερυθράς Ημισελήνου, να οργανώσουν και να εξασφαλίσουν επαφή με τον Εθνικό Ερυθρό Σταυρό των άμεσα σχετιζομένων χωρών με στόχο την ενίσχυση των οργανώσεων του Ερυθρού Σταυρού σε εθνικό επίπεδο, προκειμένου να ληφθούν μέτρα στις χώρες αυτές για την εφαρμογή αυτής της οδηγίας»¹⁸⁶.

Η απόφαση της 27^{ης} Νοεμβρίου 1948 της Γενικής Συνέλευσης του ΟΗΕ, που κινήθηκε γύρω από την ίδια φιλοσοφία με την έκθεση της UNSCOB, δεν ικανοποίησε την ελληνική αντιπροσωπεία, καθώς η Ελλάδα επιδίωκε τον ομαδικό

¹⁸⁵ Baerentzen, *ό.π.*, σ. 153-154.

¹⁸⁶ United Nations, General Assembly Official Records, Plenary Meetings, Part I, 1948, σ. 661-662.

επαναπατρισμό των παιδιών, ο οποίος τώρα, με βάση την απόφαση αυτή, εξαρτιόταν από τη θέληση και πρόθεση των χωρών της Ανατολικής Ευρώπης να συνεργαστούν με τον ΟΗΕ και τον Διεθνή Ερυθρό Σταυρό¹⁸⁷. Η Ελλάδα ανέμενε από τον Οργανισμό ν' αναλάβει αποφασιστικότερο και αποτελεσματικότερο ρόλο για τη διευθέτηση του προβλήματος. Η απογοήτευση διαδέχθηκε την ικανοποίηση των προηγούμενων ημερών, όταν η Νομική Επιτροπή της Γενικής Συνέλευσης των Ηνωμένων Εθνών υιοθέτησε την ελληνική πρόταση για τροποποίηση του άρθρου 2. Συγκεκριμένα η ελληνική αντιπροσωπεία πέτυχε να προστεθεί η φράση «βίαιη μεταφορά παιδιών σε άλλη ανθρώπινη κοινότητα» ως μέρος του ορισμού της Γενοκτονίας, γεγονός που θεωρήθηκε μεγάλη επιτυχία εφόσον από την αρχή η ελληνική κυβέρνηση και αρχές μιλούσαν για γενοκτονία¹⁸⁸.

Πολύ διαφορετική υπήρξε η αντιμετώπιση της απόφασης της Πολιτικής Επιτροπής του ΟΗΕ από τους Έλληνες κομμουνιστές. Ο αντάρτικος Τύπος μιλούσε για ψυχρολουσία της αμερικανόδουλης κυβέρνησης μετά τον υστερικό θόρυβο που ξεσήκωσε και αντιθέτως για μια μεγάλη ηθική νίκη και δικαίωση των προσπαθειών της Προσωρινής Δημοκρατικής Κυβέρνησης να σώσει τα παιδιά της Ελλάδας¹⁸⁹. Ο ραδιοσταθμός «Ελεύθερη Ελλάδα» μετέδωσε ανακοίνωση της Προσωρινής Κυβέρνησης, με την οποία δήλωνε την αποδοχή της απόφασης και την ετοιμότητά της

«να συνεργασθεί με τους διεθνείς οργανισμούς και ιδιαίτερα με τον Διεθνή Ερυθρό Σταυρό και τους Ερυθρούς Σταυρούς των Λαϊκών Δημοκρατιών με το σκοπό να πραγματοποιηθεί σωστά η απόφαση αυτή που πάρθηκε και ν' αποδειχθεί ότι ο θόρυβος που ξεσήκωσαν οι μοναρχοφασίστες για δήθεν αρπαγή των παιδιών είναι ολότελα συκοφαντικός, ενώ στην πραγματικότητα χιλιάδες παιδιά αρπάχτηκαν απ' τους μοναρχοφασίστες. [] Η Προσωρινή Δημοκρατική Κυβέρνηση πιστεύει ότι η ίδια διαδικασία θ' ακολουθηθεί για την επιστροφή στα σπίτια τους των χιλιάδων παιδιών που άρπαζαν με τη βία οι μοναρχοφασιστικές οργανώσεις και τα μετέφεραν σε στρατόπεδα ή έργα»¹⁹⁰.

Λίγες μέρες αργότερα, ο Υπουργός Προνοίας Γιάννης Κόκκαλης, δήλωνε πως κανείς από τους γονείς που παρέδωσε τα παιδιά του στη φροντίδα της ΠΔΚ και των λαϊκών δημοκρατιών δε ζήτησε τον επαναπατρισμό των παιδιών του¹⁹¹.

¹⁸⁷ *Έθνος*, 12 Νοεμβρίου 1948.

¹⁸⁸ *Έθνος*, 25 Οκτωβρίου 1948.

¹⁸⁹ *Δελτίο Ειδήσεων Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδος*, 13 Νοεμβρίου 1948.

¹⁹⁰ *Φωνή του Μπούλκες*, 21 Νοεμβρίου 1948.

¹⁹¹ *Καθημερινή*, 18 Δεκεμβρίου 1948.

Οι προσπάθειες που αναλήφθηκαν από τη Διεθνή Επιτροπή του Ερυθρού Σταυρού (International Committee of the Red Cross) και το Σύνδεσμο των Εταιρειών του Ερυθρού Σταυρού (League of Red Cross Societies)¹⁹² για την υλοποίηση της απόφασης που θα εξεταστούν πιο κάτω, δεν έφεραν ουσιαστικά αποτελέσματα. Έτσι, τον επόμενο χρόνο, η Γενική Συνέλευση, με την απόφαση 288B στις 18 Νοεμβρίου 1949, επεσήμαινε ότι παρά τις προσπάθειες του ΔΕΣ δεν είχαν επιστρέψει ακόμα τα ελληνόπουλα και καλούσε όλα τα μέλη των Ηνωμένων Εθνών και τα άλλα κράτη να κάνουν όλες τις απαραίτητες διευθετήσεις για «την σύντομη επιστροφή των παιδιών στα σπίτια τους» σύμφωνα με τα όσα ορίζονταν στην προηγούμενη απόφαση, δηλαδή στο ψήφισμα 193(III)C¹⁹³. Οι αποφάσεις που ακολούθησαν είχαν ανάλογο περιεχόμενο. Η Γενική Συνέλευση επαναλάμβανε τις εκκλήσεις της προς το Διεθνή Ερυθρό Σταυρό να συνεχίσει τις προσπάθειές του για εφαρμογή της απόφασης 193(III)C.

Το καλοκαίρι του 1950 η UNSCOB επεσήμανε την ανάγκη για επαγρύπνηση τονίζοντας επίσης πως δεν είχε σημειωθεί καμία πρόοδος στο ζήτημα επαναπατριsmού των παιδιών, με εξαίρεση εκείνα που βρίσκονταν στη Γιουγκοσλαβία. Τον επόμενο χρόνο, σε νέα έκθεσή της, συνέχισε να υποδεικνύει την ανάγκη για επαγρύπνηση¹⁹⁴.

Το State Department, το Νοέμβριο του 1951, πληροφόρησε την ελληνική κυβέρνηση ότι θεωρούσε ενδεδειγμένη τη διάλυση της UNSCOB και τη σύσταση υποεπιτροπής από μέλη της Επιτροπής Παρακολούθησης της Ειρήνης των Ηνωμένων Εθνών. Η διατήρηση παρατηρητών στο ελληνικό έδαφος ήταν επιθυμητή από τους Αμερικανούς επειδή μεταξύ άλλων η παρουσία τους θα καθιστούσε τους βόρειους γείτονες πιο προσεκτικούς και η Ελλάδα θα προστατευόταν καλύτερα από τυχόν εχθρικές ενέργειες των όμορων κρατών¹⁹⁵.

Ως ακολούθως, η Γενική Συνέλευση, στις 7 Δεκεμβρίου 1951, με το ψήφισμα 508 ευχαριστούσε τη Βαλκανική Επιτροπή για τις πολύτιμες υπηρεσίες και ζητούσε την κατάργησή της. Την UNSCOB θα αντικαθιστούσε μια Βαλκανική υποεπιτροπή

¹⁹² Στο εξής οι δύο οργανώσεις του Ερυθρού Σταυρού θα αναφέρονται ως Διεθνής Ερυθρός Σταυρός (ΔΕΣ).

¹⁹³ United Nations, General Assembly Official Records, Plenary Meetings, 1949, σ. 10.

¹⁹⁴ Κουφουδάκης, *ό.π.*, σ. 504-505

¹⁹⁵ Τηλεγράφημα Πολίτη προς Υπουργείο Εξωτερικών, 17 Νοεμβρίου 1951, Αρχείο Κεντρικής Υπηρεσίας Υπουργείου Εξωτερικών, 1951/Φ.167/Υπ.3.

της Επιτροπής Παρακολούθησης της Ειρήνης (POC)¹⁹⁶, σε μια προσπάθεια να κρατηθεί το ελληνικό ζήτημα ενεργό. Ήταν φανερό ότι το έργο της Ειδικής Επιτροπής για τα Βαλκάνια ήταν καταδικασμένο από την αρχή, κυρίως εξαιτίας της απροθυμίας των Λαϊκών Δημοκρατιών να συνεργαστούν μαζί της¹⁹⁷.

Το θέμα των ελληνοπαίδων ήταν από τις τελευταίες πτυχές του ελληνικού ζητήματος που ρυθμίστηκαν στον ΟΗΕ. Η Γενική Συνέλευση του Οργανισμού στις 17 Δεκεμβρίου 1952 με το Ψήφισμα 618 εξέφρασε τη βαθιά λύπη της για τη στασιμότητα που παρατηρείτο στο θέμα του επαναπατρισμού των παιδιών και για την άρνηση συνεργασίας των κομμουνιστικών χωρών. Η Μόνιμη Επιτροπή (Standing Committee on Repatriation of Greek Children), που εργαζόταν διαμέσου του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού, διέκοπτε τις προσπάθειές της μέχρι να επικρατήσουν πιο κατάλληλες πολιτικές συνθήκες. Παρά την εντύπωση που επεδίωκε να δημιουργήσει η απόφαση, ότι δηλαδή η διακοπή των προσπαθειών ήταν προσωρινή, στην πραγματικότητα αποδείχτηκε πως επρόκειτο για κλείσιμο της υπόθεσης¹⁹⁸.

¹⁹⁶ Η εξαμελής υποεπιτροπή της POC βρισκόταν στην Ελλάδα από τον Ιανουάριο του 1952 μέχρι το Μάιο του 1954, όταν διαλύθηκε μετά από αίτηση της ελληνικής κυβέρνησης. Η παρουσία των παρατηρητών κρίθηκε περιττή, εφόσον τα σοβαρά επεισόδια στα ελληνικά σύνορα είχαν εκλείψει, οι διπλωματικές σχέσεις με τη Βουλγαρία αποκαταστάθηκαν και στην Ελλάδα είχε επανέλθει η πολιτική και η οικονομική σταθερότητα.

¹⁹⁷ United Nations General Assembly, Sixth session, Resolution adopted by the General Assembly at its 351st plenary meeting on 7 December 1951, Αρχείο Κεντρικής Υπηρεσίας Υπουργείου Εξωτερικών, 1951/Φ.167/Υπ.4.

¹⁹⁸ Κουφουδάκης, *ό.π.*, σ. 506.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ IV

ΟΙ ΠΡΟΣΠΑΘΕΙΕΣ ΓΙΑ ΕΠΑΝΑΠΑΤΡΙΣΜΟ

1. Ο Διεθνής Ερυθρός Σταυρός

Ακολουθώντας τις υποδείξεις του ψηφίσματος 193(III)C της 27^{ης} Νοεμβρίου, ο Γενικός Γραμματέας του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών Trygve Lie απέστειλε γράμμα στις 11 Ιανουαρίου 1949 στις οργανώσεις του Ερυθρού Σταυρού και στις κυβερνήσεις της Ελλάδας, Αλβανίας, Βουλγαρίας, Γιουγκοσλαβίας, Τσεχοσλοβακίας, Ουγγαρίας και Ρουμανίας. Παραλήπτης του γράμματος έγινε και η κυβέρνηση της Πολωνίας στις 8 Σεπτεμβρίου. Ο Trygve Lie καλούσε τις κυβερνήσεις των χωρών, πριν προβούν σε οποιαδήποτε κίνηση για τον επαναπατρισμό των παιδιών, να προμηθεύσουν το Διεθνή Ερυθρό Σταυρό με καταλόγους καταλλήλως συμπληρωμένους με τα ονόματα και τις διευθύνσεις των παιδιών. Η UNSCOB με υπόμνημα διέταξε τις ομάδες παρατηρητών να μην δεχτούν οποιαδήποτε αίτηση που αφορούσε τον επαναπατρισμό των παιδιών και να μην προχωρήσουν σε καμία κίνηση που θα ερχόταν σε αντίθεση με της απόφαση της Γενικής Συνέλευσης.

Ο Διεθνής Ερυθρός Σταυρός προσπάθησε από τον Ιανουάριο του 1949 ν' ανοίξει διαύλους επικοινωνίας με τους Ερυθρούς Σταυρούς των ενδιαφερομένων χωρών και μέχρι τον Οκτώβριο του ίδιου έτους αποστολές του ΔΕΣ είχαν σταλεί στη Βουλγαρία, Ελλάδα, Τσεχοσλοβακία και Γιουγκοσλαβία. Η δραστηριότητα των αποστολών αυτών περιορίστηκε στην απλή ανταλλαγή απόψεων με τους εθνικούς Ερυθρούς Σταυρούς και στην επίσκεψη ορισμένων κέντρων υποδοχής παιδιών¹⁹⁹.

Ο Αλβανικός Ερυθρός Σταυρός δεν απάντησε ποτέ στην παράκληση του ΔΕΣ αντιπροσωπεία του να επισκεφτεί τη χώρα και τον Απρίλιο του 1949 δήλωσε ότι δεν υπήρχαν πλέον ελληνόπαιδες στο αλβανικό έδαφος γιατί αυτοί είχαν μετακινηθεί σε άλλα κράτη. Καμία απάντηση δεν έδωσε ούτε ο Ουγγρικός Ερυθρός Σταυρός, ενώ η Ρουμανική κυβέρνηση αρνήθηκε τη θεώρηση των διαβατηρίων των εκπροσώπων του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού. Στην περίπτωση της Πολωνίας η κατάσταση δεν

¹⁹⁹ United Nations Special Committee on the Balkans, Essential data concerning repatriation of abducted Greek Children, A/AC/16/W.113, 18 Ιανουαρίου 1950, σ. 4, Αρχείο Κεντρικής Υπηρεσίας Υπουργείου Εξωτερικών, 1950/Φ.45/Υπ.3.

ακολούθησε διαφορετική πορεία. Η κυβέρνηση της χώρας αγνόησε την επιστολή του Trygve Lie με την οποία την καλούσε να συμμορφωθεί με την απόφαση της Γενικής Συνελεύσεως και στις 15 Νοεμβρίου του 1949 ο αντιπρόσωπος του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού στην Πολωνία κλήθηκε από τις Αρχές να εγκαταλείψει τη χώρα πριν το τέλος του μήνα. Ο Μόνιμος Αντιπρόσωπος της χώρας στον ΟΗΕ δήλωσε στις 24 Μαρτίου 1950 ότι δεν υπάρχουν ελληνόπουλα στην Πολωνία²⁰⁰.

Ο ΔΕΣ σχεδίαζε να καταρτίσει καταλόγους με τα ονόματα των παιδιών που σύμφωνα με το ψήφισμα του ΟΗΕ μπορούσαν να χαρακτηριστούν υποκείμενα σε επαναπατρισμό, που ήταν δηλαδή “repatriatable”. Για το λόγο αυτό ζήτησε από τις κομμουνιστικές χώρες να αποστείλουν στη Γενεύη λίστες με τα ελληνόπουλα που φιλοξενούσαν για να τις συγκρίνει με τις αιτήσεις επαναπατρισμού που διαβίβαζε ο Ελληνικός Ερυθρός Σταυρός, έτσι ώστε να εντοπίσει ποια παιδιά σε κάθε χώρα ζητήθηκαν να επιστρέψουν στην Ελλάδα. Σύντομα όμως διαφάνηκε πως ο ΔΕΣ θα έπρεπε να υιοθετήσει άλλη μέθοδο αφού παρά τις πολλές εκκλήσεις του καμία χώρα δεν απέστειλε κανένα κατάλογο, παρά τις αντίθετες διαβεβαιώσεις τους.

Ως εκ τούτου, ο ΔΕΣ αποφάσισε να φτιάξει ο ίδιος καταλόγους που περιλάμβαναν τα ονόματα 9.954 παιδιών, με ελληνικούς και λατινικούς χαρακτήρες, βασισμένους στις αιτήσεις επαναπατρισμού που έφτασαν στη Γενεύη από την Ελλάδα μέχρι τον Ιούλιο του 1949. Όταν οι κατάλογοι στάλθηκαν στις οργανώσεις του Ερυθρού Σταυρού των χωρών υποδοχής, μονάχα ο Τσεχοσλοβακικός Ερυθρός Σταυρός πληροφόρησε το ΔΕΣ ότι αναγνώρισε 138 παιδιά από αυτούς, ενώ οι υπόλοιπες χώρες, παρόλο που είχαν διαμηνύσει την πρόθεσή τους να τους εξετάσουν προσεκτικά, τήρησαν σιγή ιχθύος.

Οι οργανώσεις του Ερυθρού Σταυρού παραπονέθηκαν για τεχνικές δυσκολίες στην προσπάθειά τους να εξακριβώσουν την ταυτότητα των παιδιών και κατηγορήσαν τον Ελληνικό Ερυθρό Σταυρό για αναξιοπιστία των καταλόγων και των αιτήσεων επαναπατρισμού. Οι εισηγήσεις όμως του ΔΕΣ να σταλούν ειδικοί αντιπρόσωποί του στις χώρες αυτές ώστε να γίνει από κοινού εξέταση των καταλόγων ή να αποστείλουν οι οργανώσεις τα πορίσματά τους στη Γενεύη ώστε να απαντήσει στα ερωτήματά τους αποδείχτηκαν και πάλι μάταιες. Οι Ερυθροί Σταυροί

²⁰⁰ Σημείωμα Υπουργείου Εξωτερικών, 8 Σεπτεμβρίου 1950, Αρχείο Κεντρικής Υπηρεσίας Υπουργείου Εξωτερικών, 1950/Φ.67/Υπ. 3.

αρνήθηκαν τη βοήθεια του ΔΕΣ και απέρριψαν τις προτάσεις του για απευθείας επαφές.

Η άρνηση συνεργασίας των χωρών της Ανατολικής Ευρώπης και τα ισχνά αποτελέσματα των ενεργειών του διεθνούς οργανισμού αντικατοπτρίστηκαν στις εκθέσεις που υποβλήθηκαν στο Γενικό Γραμματέα, στις 6 Απριλίου 1949 και στις 5 Οκτωβρίου 1949. Παρά τη στασιμότητα που επεσήμανε ο ΔΕΣ και τις ατελέσφορες προσπάθειές του, τα ψηφίσματα του ΟΗΕ ζητούσαν για ανθρωπιστικούς λόγους τη συνέχιση των ενεργειών ώστε να επιτευχθεί η επιστροφή των ελληνόπουλων στα σπίτια τους²⁰¹.

Προσδοκώντας για κάποια πρόοδο οι δύο οργανώσεις του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού απέστειλαν πρόσκληση στους Ερυθρούς Σταυρούς των χωρών υποδοχής καθώς και στον Ελληνικό Ερυθρό Σταυρό για μια γενική συνάντηση στη Γενεύη στις 9 και 10 Μαρτίου 1950. Ο ΔΕΣ ευελπιστούσε ότι σε μια τέτοια συνάντηση κάθε πλευρά θα είχε την ευκαιρία να εκθέσει τις θέσεις της και έτσι θα ήταν ευκολότερη η εξεύρεση λύσης. Όμως, η Ουγγαρία και η Πολωνία δεν απάντησαν στην πρόσκληση, η Βουλγαρία, η Ρουμανία και η Τσεχοσλοβακία αρνήθηκαν να παραστούν, ενώ ο Γιουγκοσλαβικός Ερυθρός Σταυρός παρόλο που είχε συμφωνήσει να συμμετάσχει τελικά δεν παρέστη. Οι Έλληνες ήταν οι μόνοι αντιπρόσωποι που έφτασαν στη Γενεύη το Μάρτιο του 1950. Την ίδια τύχη θα είχαν και όλες οι επόμενες προσπάθειες του ΔΕΣ να έλθει σε απευθείας επαφές με τις εθνικές οργανώσεις του Ερυθρού Σταυρού²⁰².

Η αποτυχία του ΔΕΣ θα καταγραφεί και στην τέταρτη έκθεσή του προς το Γενικό Γραμματέα του ΟΗΕ τον Οκτώβριο του 1952. Ο ΔΕΣ ανακοίνωνε ότι έχοντας εξαντλήσει όλους τους πιθανούς τρόπους και μέσα επίλυσης του προβλήματος θεωρούσε ενδεδειγμένη την αναστολή των προσπαθειών του, δηλώνοντας παράλληλα ότι θα παρέμενε σε ετοιμότητα για τη συνέχιση του έργου του όταν οι συνθήκες και οι κυβερνήσεις των κομμουνιστικών χωρών το επέτρεπαν. Οι εισηγήσεις του υιοθετήθηκαν από τη Γενική Συνέλευση του ΟΗΕ το Δεκέμβριο του ίδιου έτους²⁰³.

²⁰¹ Υπόμνημα που στάλθηκε στον Γενικό Γραμματέα των Ηνωμένων Εθνών από τη Διεθνή Επιτροπή του Ερυθρού Σταυρού (International Committee of the Red Cross) και το Σύνδεσμο των Εταιρειών του Ερυθρού Σταυρού (League of Red Cross Societies). Memorandum on the problem of the repatriation of Greek children addressed to the General Assembly of the United Nations, 3 Αυγούστου 1951, σ. 3-7, Αρχείο Κεντρικής Υπηρεσίας Υπουργείου Εξωτερικών, 1951/Φ.82/Υπ.4.

²⁰² International Committee of the Red Cross, Annual Report 1950, σ. 91.

²⁰³ International Committee of the Red Cross, Annual Report 1952, σ. 35.

Το έργο του ΔΕΣ φαινόταν να είναι καταδικασμένο εξ αρχής, παρ' όλες τις δραστήριες προσπάθειές του και παρά τις ελπίδες που είχε δημιουργήσει η ομόφωνη έγκριση των ψηφισμάτων του ΟΗΕ. Για την αναποτελεσματικότητά του υποστήριξε πως «όλα τα εμπόδια που συναντήσαμε μπορούν ν' αναχθούν σ' ένα κοινό αίτιο: δηλαδή στην πλήρη και λυπηρή έλλειψη εποικοδομητικής συνεργασίας από την πλειονότητα των εταιρειών του Ερυθρού Σταυρού στις χώρες ασύλου»²⁰⁴.

Η άρνηση συνεργασίας των ανατολικοευρωπαϊκών χωρών δεν πρέπει όμως να θεωρηθεί ως ο μοναδικός λόγος αποτυχίας του έργου του ΔΕΣ. Κατά τη διάρκεια των ακατάπαστων προσπαθειών του, βρέθηκε αντιμέτωπος με πολλούς και διάφορους σκοπέλους. Καταρχήν, στην προσπάθειά του να καταρτίσει καταλόγους των παιδιών προέκυψαν πολλές τεχνικές δυσκολίες: τα πολύ μικρά παιδιά αγνοούσαν την ηλικία τους, τα ίδια τα ονόματά τους ακόμα και τα ονόματα των γονιών τους εφόσον τους φώναζαν απλώς «μπαμπά» ή «μαμά». Οι απεσταλμένοι του ΔΕΣ σημείωναν ακόμα πως ο φωνητικός χαρακτήρας της ελληνικής γλώσσας και η ορθογραφία της οδήγησε στην αλλοίωση κάποιων ονομάτων, ενώ τα ομώνυμα και τα υποκοριστικά που συναντώνται πολύ συχνά περιέπλεξαν ακόμη περισσότερο τα πράγματα: «πολλοί Έλληνες έχουν για μικρό τους όνομα το Ελένη ή το Κωνσταντίνος, που τα υποκοριστικά τους έχουν άπειρες παραλλαγές». Στις δυσκολίες αναγνώρισης προστέθηκαν ο αναλφαβητισμός και οι συχνές αλλαγές τόπου διαμονής των γονέων εξαιτίας του πολέμου²⁰⁵.

Οι δυσκολίες όμως που έπρεπε να υπερπηδηθούν δεν περιορίζονταν στις παραπάνω. Δεν πρέπει να λησμονούμε ότι σε πολλές περιπτώσεις αδέρφια βρέθηκαν σε διαφορετικούς σταθμούς της ίδια χώρας ή ακόμα και σε διαφορετικές χώρες, ενώ οι συχνές μετακινήσεις των παιδιών δυσχέραιναν ακόμα περισσότερο τον εντοπισμό τους²⁰⁶. Τέλος, εντελώς αυθαίρετα στα σλαβομακεδονόπουλα συμπεριλήφθηκαν όλα τα σλαβόφωνα ή και δίγλωσσα παιδιά, ανεξαρτήτως καταγωγής ή φρονήματος των γονιών τους. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα την αλλαγή και σλαβοποίηση των επιθέτων τους εν αγνοία των γονέων τους, γεγονός που περιέπλεκε το έργο του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού²⁰⁷.

²⁰⁴ Memorandum on the problem of the repatriation of Greek children, *ό.π.*, σ. 11.

²⁰⁵ UNSCOB, Essential data concerning repatriation, A/AC/16/W.113, *ό.π.*, σ. 9.

²⁰⁶ Λυσίμαχος Χρ. Παπαδόπουλος, *Παιδιά της θύελλας. Μνήμες και μαρτυρία για τα προσφυγόπουλα του 1948 ύστερα από 50 χρόνια*, Πράγα 1998, σ. 34.

²⁰⁷ *ό.π.*, σ. 44.

Εκτός όμως από τους εξωγενείς παράγοντες και την άρνηση συνεργασίας των ανατολικοευρωπαϊκών χωρών, προέκυψαν επιπλέον διάφορα νομικά προβλήματα, απόρροια της ασαφούς ορολογίας των ψηφισμάτων του ΟΗΕ, τα οποία ο ΔΕΣ δεν ήταν αρμόδιος να κρίνει και να επιλύσει. Η επίσημη διατύπωση των αποφάσεων της Γενικής Συνέλευσης δημιουργούσε εύλογα ερωτήματα και άφηνε περιθώρια διαφορετικών ερμηνειών. Ειδικότερα, καμία απόφαση δεν καθόρισε με ακρίβεια το περιεχόμενο της λέξης «παιδί», η οποία στην Ελλάδα για παράδειγμα χρησιμοποιείτο για άτομα ηλικίας κάτω των 21 ετών αλλά και για ανύπαντρες κοπέλες άνω των 21 ετών που ζούσαν με τους γονείς τους. Η καταγραφή των παιδιών που μετακινήθηκαν και οι αιτήσεις επαναπατρισμού έγιναν σύμφωνα με αυτό το νόμο, ο οποίος όμως δεν ίσχυε στο δίκαιο των λαϊκών δημοκρατιών, με αποτέλεσμα οι τελευταίες να θεωρούν πολλές αιτήσεις άκυρες.

Δεύτερον, η απόφαση της 27^{ης} Νοεμβρίου 1948 διακήρυττε ότι έπρεπε να ληφθούν όλα τα αναγκαία μέτρα για την επιστροφή των ελληνόπουλων όταν τα ίδια ή οι γονείς τους εκφράσουν επιθυμία για κάτι τέτοιο. Δε διευκρινιζόταν όμως ποια μορφή έπρεπε να πάρει αυτή η έκφραση επιθυμίας. Κατά συνέπεια, οι όμορες χώρες αμφέβαλλαν για τη διαδικασία που ακολουθούσε ο Ελληνικός Ερυθρός Σταυρός και για τη νομιμότητα των αιτήσεων επαναπατρισμού που στάλθηκαν από την Ελλάδα²⁰⁸.

Τέλος, το πρώτο ψήφισμα της Γενικής Συνέλευσης (193(III)C) συνέστησε την επιστροφή των παιδιών στην Ελλάδα. Η παρουσία όμως της πλειοψηφίας των γονέων αυτών των παιδιών εκτός ελληνικών συνόρων καθιστούσε την απόφαση ανεδαφική και ανεφάρμοστη. Ούτε η ελληνική κυβέρνηση ούτε ο ΔΕΣ δε μπορούσαν να ζητήσουν την επιστροφή των παιδιών στην πατρίδα τους ενόσω οι γονείς τους βρίσκονταν σε χώρες της Ανατολικής Ευρώπης. Αναφύονταν όμως και άλλα ερωτήματα. Σε περίπτωση που οι γονείς βρίσκονταν σε διαφορετικές χώρες, το παιδί σε ποια χώρα έπρεπε να σταλεί ή αν ένα παιδί είχε χάσει και τους δύο γονείς του και

²⁰⁸ Την αυθεντικότητα των αιτήσεων επαναπατρισμού δεν αμφισβητούσαν μόνο οι κομμουνιστικές χώρες αλλά και η ΕΒΟΠ. Στο έντυπο «Για το λαό μας – Για τη διεθνή κοινή γνώμη» η οργάνωση υποστήριζε ότι είχε εξετάσει μέχρι στιγμής 4.714 αιτήσεις από τις 9.515 που έστειλε ο ΔΕΣ και από αυτές εξακριβώθηκαν πως: για 166 αιτήσεις οι δύο γονείς βρίσκονταν στις Λαϊκές Δημοκρατίες και τα παιδιά ζητούσαν από την Ελλάδα ή οι «ίδιοι» ή άλλοι συγγενείς. Για 594 αιτήσεις τα παιδιά βρίσκονταν με έναν από τους δύο γονείς, 818 περιπτώσεις αφορούσαν νέους άνω των 18 ετών, ενώ 1.393 αιτήσεις ανέφεραν ονόματα παιδιών που δε φιλοξενοούνταν στις ανατολικοευρωπαϊκές χώρες. 125 ονόματα ήταν γραμμένα δύο φορές και για 1.663 περιπτώσεις τα στοιχεία ήταν ελλιπή. Τα ανωτέρω φανέρωναν κατά την ΕΒΟΠ την πλαστότητα των καταλόγων και επομένως οι αιτήσεις δε μπορούσαν να ληφθούν υπ' όψιν για την απόδοση των παιδιών, βλ. Αρχείο Κεντρικής Υπηρεσίας Υπουργείου Εξωτερικών, 1951/Φ.137/Υπ.5.

το ζητούσαν συγγενείς από διαφορετικές χώρες, ποιος είχε προτεραιότητα; Οι αποφάσεις της Γενικής Συνέλευσης του 1949 που συνέστησε την επιστροφή των παιδιών στα σπίτια τους και του 1951 που προέβλεπε την επιστροφή των παιδιών κοντά στους γονείς τους, δε μπόρεσαν να δώσουν λύση στα προβλήματα που ανέκυψαν²⁰⁹.

2. Η Τσεχοσλοβακία και τα 138 παιδιά

Στις 12 Σεπτεμβρίου 1949 ο Τσεχοσλοβακικός Ερυθρός Σταυρός έστειλε μια λίστα με ονόματα 138 ελληνόπουλων τα οποία αναγνωρίστηκαν στους καταλόγους τους οποίους είχε αποστείλει ο ΔΕΣ. Ο αντιπρόσωπος του ΔΕΣ χρειάστηκε να περιμένει αρκετούς μήνες για τη θεώρηση του διαβατηρίου του από την Πράγα και έφτασε στη Τσεχοσλοβακία στις 19 Φεβρουαρίου για να διευθετήσει μαζί με τον Ερυθρό Σταυρό της χώρας την παλιννόστηση των παιδιών. Εκεί όμως, πληροφορήθηκε πως επειδή οι αιτήσεις επαναπατρισμού δεν είχαν φτάσει από το ΔΕΣ αλλά από τον Ελληνικό Ερυθρό Σταυρό, η αυθεντικότητά τους αμφισβητείτο εντόνως. Έτσι, από τον Τσεχοσλοβακικό Ερυθρό Σταυρό τέθηκαν ορισμένοι όροι των οποίων η τήρηση θα αποτελούσε *conditio sine qua non* για την απόδοση των παιδιών στην Ελλάδα. Οι όροι ήταν οι εξής:

1. Υποβολή για κάθε παιδί αυθεντικής ληξιαρχικής πράξης γεννήσεως ή βαπτίσεως.
2. Υποβολή από τους αιτούντες γονείς ή συγγενείς: α) αυθεντικής ή δεόντως επικυρωμένης βεβαίωσης της ταυτότητας και του βαθμού συγγενείας τους και β) δήλωσης ότι εκδήλωσαν αβίαστα τη θέλησή τους για επαναπατρισμό των παιδιών.
3. Παροχή εγγυήσεως εκ μέρους του ΔΕΣ ότι δε θα αναληφθούν οποιεσδήποτε ενέργειες εναντίον των επαναπατρισθέντων παιδιών και των συγγενών τους.

Οι όροι έγιναν αποδεκτοί από τον ΕΕΣ και δύο εκπρόσωποι του ΔΕΣ έφτασαν στην Ελλάδα το Μάιο του 1950. Για αρκετές εβδομάδες ταξίδεψαν σε όλη την Ελλάδα και διέτρεξαν πολλά χωριά για να εντοπίσουν τους αιτούντες, να πιστοποιήσουν την αυθεντικότητα των αιτήσεων και να συλλέξουν τα ζητηθέντα πιστοποιητικά ταυτότητας και συγγενείας. Αμέσως μετά την επιτυχή ολοκλήρωση

²⁰⁹ Memorandum on the problem of the repatriation of Greek children, *ό.π.*, σ. 11-13.

του έργου των αντιπροσώπων του ΔΕΣ και την επιστροφή τους στη Γενεύη, σχηματίστηκαν οι προσωπικοί φάκελοι των 138 παιδιών με όλα τα απαραίτητα έγγραφα.

Στις 28 Ιουνίου ζητήθηκε από τις τσεχοσλοβακικές αρχές η έκδοση βίζας για να μεταβούν στην Πράγα οι δύο εκπρόσωποι του ΔΕΣ ώστε να εξετάσουν μαζί με τον Ερυθρό Σταυρό τους φακέλους. Οι τσεχοσλοβακικές αρχές όμως δεν απάντησαν και ο Ερυθρός Σταυρός της χώρας ζήτησε να σταλούν οι φάκελοι πριν την άφιξη των αντιπροσώπων, με πρόσχημα τη διευκόλυνση της όλης εργασίας. Ο ΔΕΣ απάντησε ότι θεωρούσε απαραίτητη και ουσιαστική την παρουσία του, μετά όμως από νέα απαίτηση των Τσεχοσλοβάκων αναγκάστηκε να υποχωρήσει και ν' αποστείλει τους φακέλους στις 5 Αυγούστου. Το ζήτημα των 138 παιδιών από την Τσεχοσλοβακία θα τελείωνε κάπου εδώ αφού ο Ερυθρός Σταυρός της χώρας δεν απάντησε ποτέ στο ΔΕΣ αν οι φάκελοι είχαν μελετηθεί και αν μπορούσαν να αρχίσουν οι διαδικασίες για τον επαναπατρισμό των ελληνοπαίδων²¹⁰.

Ένα χρόνο αργότερα το Τσεχοσλοβακικό Υπουργείο Εξωτερικών με διακοίνωσή του πληροφορούσε τη σουηδική πρεσβεία ότι η καθυστέρηση της παλιννοστήσεως των παιδιών οφειλόταν στα κενά που παρατηρήθηκαν και αφορούσαν τη γνησιότητα ορισμένων εγγράφων που προσκόμισε η ελληνική κυβέρνηση²¹¹. Παράλληλα, ο Μόνιμος Αντιπρόσωπος της Τσεχοσλοβακίας στον ΟΗΕ υποστήριξε πως ο Ερυθρός Σταυρός της χώρας του διέκοψε τις διαπραγματεύσεις για τον επιστροφή των 138 παιδιών γιατί είχε αποδείξει ότι τα ελληνόπουλα που επαναπατριζόνταν στέλνονταν σε στρατόπεδα συγκεντρώσεως αντί να αποδοθούν στους γονείς τους. Ο αντιπρόσωπος αρνήθηκε να παρέχει σαφείς πληροφορίες για τη φύση αυτών των αποδείξεων και ο Διεθνής Ερυθρός Σταυρός με έγγραφό του προς το Γενικό Γραμματέα των Ηνωμένων Εθνών διέψευσε τους ισχυρισμούς των Τσεχοσλοβάκων, χωρίς να σημειωθεί οποιαδήποτε άλλη εξέλιξη επί του θέματος²¹².

²¹⁰ *ό.π.*, σ. 8-10.

²¹¹ Επιστολή Ελληνικής πρεσβείας Πράγας προς Υπουργείο Εξωτερικών, 23 Οκτωβρίου 1951, Αρχείο Κεντρικής Υπηρεσίας Υπουργείου Εξωτερικών, 1951/Φ.56/Υπ.3.

²¹² Σημείωμα Υπουργείου Εξωτερικών επί του Παιδομαζώματος, 30 Σεπτεμβρίου 1952, Αρχείο Κεντρικής Υπηρεσίας Υπουργείου Εξωτερικών, 1952/Φ.76/Υπ.3.

3. Η Γιουγκοσλαβία, τα σλαβομακεδονόπουλα και η ολιγάριθμη επιστροφή

Η περίπτωση της Γιουγκοσλαβίας είναι ιδιαίτερα πολύπλοκη και πολυδιάστατη. Από τη μελέτη των διαθέσιμων πηγών προκύπτει ένα βασικό και κρίσιμο ερώτημα: αν η πολιτική της χώρας στόχευε να μετατρέψει τα ελληνόπουλα σε μέλη της σλαβομακεδονικής κοινότητας της Λαϊκής Δημοκρατίας της Μακεδονίας ή αν τα κίνητρό της ήταν αποκλειστικά ανθρωπιστικά.

Αφενός, ο Γιουγκοσλαβικός Ερυθρός Σταυρός (ΓΕΣ) υποστήριζε ότι χιλιάδες παιδιά έφτασαν από την Ελλάδα σε άθλια κατάσταση και ο ίδιος μαζί με το λαό της Μακεδονίας προσέφεραν πολύτιμη βοήθεια στους πρόσφυγες από τη «Μακεδονία του Αιγαίου». Αφετέρου, η ελληνική κυβέρνηση κατηγορούσε τους Γιουγκοσλάβους πως χώρισαν τα ελληνόπουλα από τους γονείς τους αμέσως μετά την άφιξη τους στη Γιουγκοσλαβία. Οι κατηγορίες δεν ήταν ανυπόστατες, αντίθετα επιβεβαιώθηκαν από τις ίδιες τις γιουγκοσλαβικές αρχές το Νοέμβριο του 1949 όταν δήλωσαν ότι τα παιδιά θα ενώνονταν και πάλι με τους δικούς τους. Χωρίς αμφιβολία ο αποχωρισμός των παιδιών από τους γονείς τους και η ένταξή τους σε γιουγκοσλαβικές οικογένειες καθιστούσε ευκολότερη την αφομοίωσή τους από το ντόπιο στοιχείο, ενώ τα σλαβόφωνα και ελληνόφωνα παιδιά που παρέμειναν στις εστίες διδάσκονταν μονάχα τη μακεδονική γλώσσα από Σλαβομακεδόνες της Λαϊκής Δημοκρατίας της Μακεδονίας.

Στις καταγγελίες της ελληνικής κυβέρνησης δεν άργησαν να προστεθούν και οι φωνές διαμαρτυρίας της Προσωρινής Δημοκρατικής Κυβέρνησης και των ελλήνων προσφύγων γονέων που κατηγορούσαν τη Γιουγκοσλαβία για τον αφελληνισμό των παιδιών τους. Η ΠΔΚ κατηγορούσε τη γιουγκοσλαβική κυβέρνηση για τον παραμερισμό της ΕΒΟΠ, την απόλυση των ελλήνων δασκάλων, για επεισόδια που λάμβαναν χώρα σε παιδικούς σταθμούς και για την προπαγάνδα που γινόταν ανάμεσα στα παιδιά²¹³. Το καλοκαίρι του 1950 η ΠΔΚ ζήτησε από το ΔΕΣ την επιστροφή 149 ελληνοπαίδων που ζούσαν στη Γιουγκοσλαβία και οι γονείς τους βρίσκονταν στην Ουγγαρία, τη Ρουμανία, την Τσεχοσλοβακία και την Πολωνία. Αργότερα θα σταλούν και άλλες αιτήσεις. Ο ΓΕΣ με τη σειρά του έστειλε στη Γενεύη επτά καταλόγους με 2.512 ονόματα παιδιών που υποτίθεται ότι βρίσκονταν στις άλλες Λαϊκές

²¹³ Διακοίνωση Προσωρινής Δημοκρατικής Κυβέρνησης προς Γιουγκοσλαβική κυβέρνηση, 15 Αυγούστου 1949, Αρχείο Κεντρικής Υπηρεσίας Υπουργείου Εξωτερικών, 1949/Φ.21/Υπ.3.

Δημοκρατίες και οι οικογένειές τους βρίσκονταν στη Γιουγκοσλαβία. Το ζήτημα θα κατέληγε και αυτό σε αδιέξοδο²¹⁴.

Ο χωρισμός των παιδιών από τους γονείς τους, η ένταξή τους σε οικογένειες της Λαϊκής Δημοκρατίας της Μακεδονίας, η εκδίωξη των Ελλήνων δασκάλων ως κομμουνιστών, η μη εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας και η διαπαιδαγώγησή των παιδιών ως Μακεδόνων δεν αφήνουν πολλές αμφιβολίες για τις προθέσεις της Γιουγκοσλαβικής ηγεσίας. Χαρακτηριστικό είναι πως ενώ οι Γιουγκοσλαβικές αρχές ενώ στα τέλη του 1948 επιβεβαίωναν την ύπαρξη 8.908 παιδιών στη Λαϊκή Δημοκρατία της Μακεδονίας, αργότερα αρνούνταν να διευκρινίσουν πόσα από αυτά τα παιδιά εξακολουθούσαν να ζουν στη ΛΔΜ, ενώ στην καταγραφή των παιδιών στις κατά τόπους εστίες του ΓΕΣ η ΛΔΜ παραλειπόταν²¹⁵.

Η πολιτική του Τίτο, η κατακράτηση δηλαδή των σλαβόφωνων παιδιών, αντιμετώπιστηκε θετικά από το Foreign Office και το State Department, τα οποία επιθυμούσαν την ομογενοποίηση του πληθυσμού της ελληνικής Μακεδονίας και την απομάκρυνση του σλαβόφωνου στοιχείου²¹⁶. Αρχικά, η Αθήνα, φοβούμενη ίσως τις αντιδράσεις από τη διεκδίκηση μόνον των ελληνόφωνων παιδιών καθώς και τις επιπτώσεις που θα είχε η συγκέντρωση και εγκατάσταση των σλαβόφωνων-Σλαβομακεδόνων στη γειτονική ΛΔΜ, δε διαχώρισε τα ελληνόπουλα σε ελληνόφωνα και σλαβόφωνα. Αργότερα όμως, η ελληνική κυβέρνηση σταδιακά και σιωπηλά αρχίζει να υιοθετεί την πολιτική των δύο μητροπολιτικών κέντρων. Ο Μόνιμος Αντιπρόσωπος της Ελλάδας στον ΟΗΕ, Αλέξης Κύρου, σε τηλεγράφημά του διερωτάται «εάν δεν επέστη η στιγμή διά τον χωρισμό των σλαβοφώνων Ελληνοπαίδων δεδομένου ότι μέχρι τούδε η σύγχυσις εβοήθησε την προσπάθειαν των

²¹⁴ Baerentzen, *ό.π.*, σ. 160.

²¹⁵ Λαγάνη, *ό.π.*, σ. 52-63. Σύμφωνα με το ΓΕΣ ο αριθμός των παιδιών που διέμεναν στα κέντρα υποδοχής μειωνόταν συνεχώς εξαιτίας της παραδόσεως τους στους γονείς τους που έμεναν στη Γιουγκοσλαβία, στις υπόλοιπες χώρες της Ανατολικής Ευρώπης, στην Αυστραλία, στον Καναδά και στη Γαλλία, βλ. τηλεγράφημα Ελληνικής πρεσβείας Βελιγραδίου προς Υπουργείο Εξωτερικών, 12 Μαΐου 1950, Αρχείο Κεντρικής Υπηρεσίας Υπουργείου Εξωτερικών, 1950/Φ.125/Υπ.2. Είναι πια αποδεκτό από όλες τις πλευρές ότι ένας μεγάλος αριθμός των τότε παιδιών παρέμεινε στην Πρώην Γιουγκοσλαβική Δημοκρατία της Μακεδονίας – με ή χωρίς τη θέλησή τους – και σήμερα, μετά από την κατάλληλη διαπαιδαγώγησή – αφού η ΕΒΟΠ μετά την εκδίωξη των Ελλήνων δασκάλων δε μπορούσε να διαδραματίσει κανένα ρόλο – έχει μεταβληθεί σε «μακεδονιστές» που διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στα δρώμενα της γείτονας χώρας. Δεν είναι τυχαίο εξάλλου που ακόμα και σήμερα δεν έχουμε κανένα στοιχείο για την εκπαίδευση και μόρφωση των ελληνοπαίδων στη Γιουγκοσλαβία σε αντίθεση με τις υπόλοιπες Λαϊκές Δημοκρατίες, βλ. Μητσόπουλος, *ό.π.*, σ. 60-123 και Σέρβος, *ό.π.*, σ. 272-324.

²¹⁶ Λαγάνη, *ό.π.*, σ. 124.

αντιπάλων μας όπως μη επιστρέψουν ουδένα παιδιά»²¹⁷. Οι εισηγήσεις του θα υιοθετηθούν αθόρυβα και η Ελλάδα γύρισε κυριολεκτικά την πλάτη της σε μια μερίδα πολιτών της.

Ο αριθμός των ελληνοπαίδων που διέμεναν στη Γιουγκοσλαβία, νοθευμένος από πολιτικό περιεχόμενο και σκοπιμότητα, ποικίλλει. Αποστολή του ΔΕΣ που επισκέφτηκε τη χώρα από τις 2 μέχρι τις 12 Μαΐου 1949 ανέφερε στην έκθεσή της πως στα τέλη του 1948 1.692 ελληνόπουλα βρίσκονταν στις εστίες του ΓΕΣ και 8.908 ζούσαν είτε με τους γονείς τους είτε με άλλες οικογένειες προσφύγων στη Λαϊκή Δημοκρατία της Μακεδονίας²¹⁸. Από τον Ιανουάριο του 1949 1.561 παιδιά είχαν μεταφερθεί από τη χώρα στην Τσεχοσλοβακία και την Πολωνία²¹⁹. Η αναφορά των παρατηρητών τον Απρίλιο του 1949 ανέβαζε τον αριθμό των παιδιών στα ιδρύματα του ΓΕΣ στα 1.845 και τον αριθμό αυτών που ζούσαν με τους γονείς τους ή άλλες ελληνικές οικογένειες στις 3.347. Από τον Απρίλιο του 1948 μέχρι το Μάρτιο του 1949 περίπου 13.500 ελληνόπουλα είχαν περάσει από τη Γιουγκοσλαβία και διαμετακομιστεί σε άλλες χώρες της Ανατολικής Ευρώπης²²⁰. Σύμφωνα με τα στοιχεία του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού ο αριθμός των παιδιών στη Γιουγκοσλαβία έφτανε τις 11.600. Τον αριθμό αυτό επιβεβαιώνει και η ΕΒΟΠ αλλά και ο ίδιος ο Τίτο σε επιστολή του προς την Κεντρική Επιτροπή του ΚΚΕ. Αντίθετα, ο ΓΕΣ, παρά την αρχική δήλωσή του ότι υποδέχθηκε 12.000 ελληνόπουλα²²¹, ισχυριζόταν ότι στη χώρα είχαν αφιχθεί 9.506 παιδιά, από τα οποία 7.812 ζούσαν με τους γονείς τους ή με άλλες οικογένειες ελλήνων προσφύγων και 1.694 σε ιδρύματα.

Κατά τη διάρκεια της επίσκεψης των εκπροσώπων του ΔΕΣ ο Γιουγκοσλαβικός Ερυθρός Σταυρός αρνήθηκε να παρουσιάσει κατάλογους με τα ονόματα των παιδιών που διέμεναν επί γιουγκοσλαβικού εδάφους ισχυριζόμενος ότι δεν ήταν απαραίτητο εφόσον υπήρχε άμεση επαφή με τον Ελληνικό Ερυθρό

²¹⁷ Τηλεγράφημα Κύρου προς Υπουργείο Εξωτερικών, 13 Απριλίου 1950, Αρχείο Κεντρικής Υπηρεσίας Υπουργείου Εξωτερικών, 1950/Φ.124/Υπ.2.

²¹⁸ UNSCOB, Essential data concerning repatriation, A/AC/16/W.113, *ό.π.*, σ. 7.

²¹⁹ Laurence Weber, *Le rapatriement par le CICR des enfants grecs déplacés dans les pays du bloc de l'Est pendant la guerre civile (1949-1956)*, Genève 2007, σ. 42.

²²⁰ UNSCOB, Essential data concerning repatriation, A/AC/16/W.113, *ό.π.*, σ. 7-8. Συγκεκριμένα η έκθεση αναφέρει ότι 3.550 παιδιά πέρασαν στην Τσεχοσλοβακία, 3.050 στην Ουγγαρία, 6.400 στη Ρουμανία και 500 στην Πολωνία.

²²¹ Επιστολή Ελληνικής πρεσβείας Βελιγραδίου προς Υπηρεσία Συνδέσμου παρά τη Βαλκανική Επιτροπή, 15 Οκτωβρίου 1950, Αρχείο Κεντρικής Υπηρεσίας Υπουργείου Εξωτερικών, 1950/Φ.124/Υπ.2.

Σταυρό²²². Αργότερα ο ΓΕΣ υποστήριξε ότι η παρουσίαση αυτών των καταστάσεων και η γνωστοποίηση των ονομάτων των παιδιών εμπεριείχε κινδύνους και μπορούσε να οδηγήσει σε σοβαρές περιπλοκές αν αυτά μεταφέρονταν εκτός Γιουγκοσλαβίας. Επίσης, εξέφραζε και το φόβο πως αν αποκαλύπτονταν τα ονόματα των παιδιών, πιθανόν οι συγγενείς τους στην Ελλάδα θα ζητούσαν την επιστροφή τους ενώ οι γονείς τους θα ήταν αντίθετοι προς την κυβέρνηση των Αθηνών. Παρά την επιμονή των εκπροσώπων του ΔΕΣ οι γιουγκοσλαβικές αρχές αρνήθηκαν να δεσμευτούν σχετικά με την παρουσίαση των ονομάτων των ελληνοπαίδων²²³. Όταν ο Διεθνής Ερυθρός Σταυρός, τον Αύγουστο του 1949, απέστειλε στον ΓΕΣ τον πρώτο κατάλογο με τα ονόματα 5.060 παιδιών, ο τελευταίος απάντησε ότι κανένα από αυτά τα παιδιά δε βρίσκονταν στη Γιουγκοσλαβία²²⁴, κρίνοντας παράλληλα τους καταλόγους αναξιόπιστους και κατηγορώντας την ελληνική κυβέρνηση για εξελληνισμό ονομάτων παιδιών μακεδονικής καταγωγής, γεγονός που προκαλούσε σύγχυση διότι ένα παιδί εμφανιζόταν με διαφορετικά επώνυμα²²⁵.

Ωστόσο, το επόμενο καλοκαίρι και συγκεκριμένα τον Ιούνιο του 1950 ο Γιουγκοσλαβικός Ερυθρός Σταυρός πληροφόρησε το ΔΕΣ ότι ίσως ν' αναγνώρισε από τους καταλόγους τα ονόματα 63 παιδιών που ζούσαν στη Γιουγκοσλαβία²²⁶. Για την έναρξη όμως των συζητήσεων για πιθανό επαναπατρισμό ο ΓΕΣ ζήτησε κάποιες εγγυήσεις και έθεσε τους εξής όρους προς τον Ελληνικό Ερυθρό Σταυρό:

1. Ο Διεθνής Ερυθρός Σταυρός έπρεπε να αποσπάσει εγγύηση από την ελληνική κυβέρνηση ότι τα παιδιά θα αποδίδονταν αμέσως και απευθείας στους γονείς τους χωρίς να κρατηθούν σε στρατόπεδα, εστίες ή άλλα κέντρα συγκέντρωσης.
2. Ο Ελληνικός Ερυθρός Σταυρός όφειλε να διαβιβάσει στο Γιουγκοσλαβικό, μέσω του ΔΕΣ, τις αιτήσεις των γονέων που ζητούσαν την απόδοση των τέκνων τους και πιστοποιητικό επιβεβαίωσης της πατρότητας. Και τα δύο έγγραφα ήταν απαραίτητο να είναι επικυρωμένα από τις αρμόδιες ελληνικές αρχές.
3. Η παραλαβή των παιδιών θα γινόταν στα ελληνοσερβικά σύνορα ενώπιον αντιπροσώπων του Διεθνούς, του Ελληνικού και του Γιουγκοσλαβικού Ερυθρού

²²² Σημείωμα Υπουργείου Εξωτερικών, 8 Σεπτεμβρίου 1950, *ό.π.*, σ. 8.

²²³ UNSCOB, Essential data concerning repatriation, A/AC/16/W.113, *ό.π.*, σ. 13-14.

²²⁴ Σημείωμα Υπουργείου Εξωτερικών, 8 Σεπτεμβρίου 1950, *ό.π.*, σ. 8.

²²⁵ Τηλεγράφημα Ελληνικής πρεσβείας Βελιγραδίου, 12 Μαΐου 1950, *ό.π.*

²²⁶ International Committee of the Red Cross, Annual Report 1950, σ. 92.

Σταυρού και δύο ιατρών, ενός Έλληνα και ενός Γιουγκοσλάβου. Οι ανωτέρω θα υπέγραφαν και το σχετικό πρωτόκολλο.

4. Μέσω του ΔΕΣ, απαιτείτο να διαβιβαστούν στο Γιουγκοσλαβικό Ερυθρό Σταυρό βεβαιώσεις των γονέων ότι παρεδόθησαν σε αυτούς τα παιδιά τους, και αυτές επικυρωμένες από τις αρμόδιες ελληνικές αρχές.

Μαζί με τους όρους αυτούς ήταν συνημμένοι δύο κατάλογοι με τα ονόματα των 63 παιδιών²²⁷.

Η ελληνική πρεσβεία στο Βελιγράδι εκτιμούσε ότι με τους όρους αυτούς διαφαινόταν η πρόθεση του καθεστώτος του Τίτο να δυσφημίσει την ελληνική κυβέρνηση και να δικαιολογήσει την κατακράτηση των ελληνοπαίδων στην Γιουγκοσλαβία. Ακόμη, ο αριθμός των 63 παιδιών έφτανε το ήμισυ του αριθμού των παιδιών η ταυτότητα των οποίων είχε εξακριβωθεί και για την επιστροφή των οποίων η γιουγκοσλαβική κυβέρνηση δεν έφερε καμία αντίρρηση σύμφωνα με τις επανειλημμένες ανακοινώσεις των Γιουγκοσλάβων αρμοδίων αλλά και του ίδιου του Τίτο²²⁸.

Η ελληνική κυβέρνηση αντέδρασε εντόνως στους όρους αυτούς, τους οποίους θεωρούσε αντίθετους προς το γράμμα και το πνεύμα των αποφάσεων των Ηνωμένων Εθνών και αποτελούσαν καθαρή επέμβαση στα εσωτερικά ζητήματα της Ελλάδας²²⁹. Το ελληνικό Υπουργείο Εξωτερικών διαμαρτυρήθηκε στους βρετανούς ότι ενώ η Γιουγκοσλαβία εξαρτούσε την απόδοση των παιδιών στην Ελλάδα από όρους ασυμβίβαστους με την έννοια της εθνικής κυριαρχίας και αξίωνε τυφλή εμπιστοσύνη στη δική της καλή πίστη, το ίδιο καλοκαίρι απέστειλε με απλουστευμένες διαδικασίες, αφού δεν απαιτήσε πρωτοβάθμια συγγένεια και ουσιαστικά με μόνο όρο την ελεύθερη έκφραση βουλήσεως των γονέων ή συγγενών, 17 ελληνόπουλα στην Αυστραλία για να ενωθούν με τους εκεί οικείους τους²³⁰. Παρά την αρχική πρόθεση της ελληνικής κυβέρνησης να τους απορρίψει²³¹, οι συστάσεις άγγλων και

²²⁷ Τηλεγράφημα Ελληνικής πρεσβείας Βελιγραδίου προς Υπουργείο Εξωτερικών, 14 Ιουλίου 1950, Αρχείο Κεντρικής Υπηρεσίας Υπουργείου Εξωτερικών, 1950/Φ.125/Υπ.2.

²²⁸ Τηλεγράφημα Ελληνικής πρεσβείας Βελιγραδίου προς Υπουργείο Εξωτερικών, 18 Ιουλίου 1950, Αρχείο Κεντρικής Υπηρεσίας Υπουργείου Εξωτερικών, 1950/Φ.125/Υπ.2.

²²⁹ Επιστολή Υπουργείου Εξωτερικών προς Μόνιμη Ελληνική Αντιπροσωπία στη Νέα Υόρκη, 20 Ιουλίου 1950, Αρχείο Κεντρικής Υπηρεσίας Υπουργείου Εξωτερικών, 1950/Φ.125/Υπ.2.

²³⁰ Σημείωμα επί συνομιλίας του Υφυπουργού Εξωτερικών μετά του Βρετανού Επιτετραμμένου, 28 Αυγούστου 1950, Αρχείο Κεντρικής Υπηρεσίας Υπουργείου Εξωτερικών, 1950/Φ.68/Υπ.1.

²³¹ Επιστολή Υπουργείου Εξωτερικών προς Ελληνικό Ερυθρό Σταυρό, 28 Ιουλίου 1950, Αρχείο Κεντρικής Υπηρεσίας Υπουργείου Εξωτερικών, 1950/Φ.125/Υπ.2.

αμερικανών αξιωματούχων όπως φανεί πιο διαλλαχτική την ανάγκασαν να υποχωρήσει. Στην ελληνική αντιπροσωπία στον ΟΗΕ τονίστηκε ότι η Αθήνα έπρεπε να διατηρήσει τη συμπάθεια της διεθνούς κοινής γνώμης και για να επιτύχει υποστήριξη των θέσεων της στη Γενική Συνέλευση έπρεπε να άρει κάθε πρόσχημα της Γιουγκοσλαβίας²³². Κατά συνέπεια, ο ΕΕΣ πληροφόρησε τον ΔΕΣ ότι ήταν «ατυχώς υποχρεωμένος» ν' αποδεχτεί τους όρους που έθεσε ο Γιουγκοσλαβικός Ερυθρός Σταυρός²³³.

Έτσι, στις 20 Νοεμβρίου ο ΓΕΣ πληροφόρησε τις οργανώσεις του ΔΕΣ ότι μια ομάδα ελληνοπαίδων μπορούσε να επαναπατριστεί και λίγες μέρες αργότερα, το Σάββατο 25 Νοεμβρίου 1950, τα πρώτα είκοσι ένα ελληνόπουλα ηλικίας 7 μέχρι 18 ετών επιστρέφουν από τη Γιουγκοσλαβία. Τα παιδιά, συνοδευόμενα από αντιπροσώπους του ΓΕΣ και του ΔΕΣ, έφθασαν στη μεθόριο, όπου τα παρέλαβαν εκπρόσωποι του Διεθνούς και Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού. Ακολούθως μεταφέρθηκαν με λεωφορεία στην παιδόπολη Άγιος Δημήτριος στη Θεσσαλονίκη. Η ενθουσιώδης και συγκινητική πορεία από τους Ευζώνους μέχρι τη Θεσσαλονίκη εντυπωσίασε τους εκπροσώπους του ΔΕΣ, οι οποίοι δήλωσαν ότι κανείς δε μπορούσε να αμφισβητήσει τη χαρά των παιδιών που επέστρεφαν στην πατρίδα τους, αναφέροντας μάλιστα ότι ορισμένα από αυτά μόλις πέρασαν τα σύνορα έσκυψαν και φίλησαν το χώμα²³⁴.

Τα παιδιά, παρέμεναν για τρεις – τέσσερις μέρες στον κατάλληλα διαμορφωμένο από τον ΕΕΣ χώρο και μετά από ιατρικές εξετάσεις, παραδίδονταν στους γονείς τους στην παρουσία εκπροσώπου του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού. Οι γονείς δήλωναν γραπτώς την επιστροφή τους παιδιού τους και η αυθεντικότητα της δήλωσης πιστοποιείται από κάποιον αρμόδιο.

Στα τέλη Ιανουαρίου 1951, η επιτροπή του Σουηδικού Ερυθρού Σταυρού δήλωσε ότι εξακρίβωσε την ταυτότητα 562 ελληνοπαίδων, εκ των οποίων τα 300 περίπου θα αποστέλλονταν τους επόμενους μήνες στην Ελλάδα και τα υπόλοιπα παιδιά θα στέλνονταν στους γονείς τους που ζούσαν στις υπόλοιπες χώρες της

²³² Τηλεγράφημα Κύρου προς Υπουργείο Εξωτερικών, 8 Οκτωβρίου 1950, Αρχείο Κεντρικής Υπηρεσίας Υπουργείου Εξωτερικών, 1950/Φ.25/Υπ.2.

²³³ Επιστολή ΕΕΣ προς Comite International de la Croix-Rouge και Ligue des societies de la Croix-Rouge, χ.η., Αρχείο Κεντρικής Υπηρεσίας Υπουργείου Εξωτερικών, 1950/Φ.25/Υπ.2.

²³⁴ Βήμα, 26 Νοεμβρίου 1950.

Ανατολικής Ευρώπης²³⁵. Στις 14 Μάρτιου έφτασε στην Ελλάδα η δεύτερη αποστολή παιδιών. Η διαδικασία επαναπατρισμού θα ολοκληρωθεί τον Οκτώβριο του 1952, με την άφιξη της έκτης αποστολής και τη συνολική επιστροφή 538 παιδιών²³⁶. Η δήλωση του Σουηδικού Ερυθρού Σταυρού ότι έφερε σε πέρας το έργο που είχε αναλάβει δεν άφηνε πολλές ελπίδες για άλλες αποστολές παιδιών²³⁷. Εκτός από τα παιδιά που επέστρεψαν στην Ελλάδα, πενήντα έξι παιδιά στάλθηκαν στην Αυστραλία, τρία στον Καναδά και ένα στη Γαλλία μετά από αίτηση των γονέων τους²³⁸.

Η παλιννόστηση των 538 παιδιών φαντάζει μάλλον ως ασήμαντο αποτέλεσμα, όταν ο συνολικός αριθμός των αιτήσεων είχε φτάσει τις 12.172²³⁹. Οι ευθύνες για τα πενιχρά αποτελέσματα και το κλείσιμο της υπόθεσης δεν πρέπει να αποδίδονται αποκλειστικώς στις ανατολικοευρωπαϊκές χώρες αλλά και στην ίδια την πολιτική της ελληνικής κυβέρνησης, η οποία μετά την ολιγάριθμη επιστροφή σταμάτησε την ανακίνηση του όλου ζητήματος και τελικώς αποδέχτηκε την απαλλαγή της από κάποια παιδιά.

Κατά τα έτη 1948-1949 η Αθήνα με μια μεγάλη προπαγανδιστική εκστρατεία διεθνοποίησε το «παιδομάζωμα», δίνοντάς του διαστάσεις απειλής κατά του ίδιου του ελληνικού έθνους. Το ζήτημα των παιδιών αποτέλεσε αντικείμενο έντονης αντιπαράθεσης στις Γενικές Συνελεύσεις του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών με την ελληνική κυβέρνηση να ζητά την επιστροφή όλων ανεξαιρέτως των 28.000 παιδιών και να προσπαθεί να καταρρίψει με κάθε μέσο τα ανθρωπιστικά επιχειρήματα που προέβαλαν οι Λαϊκές Δημοκρατίες. Άλλωστε, είχε ανάγκη την επίλυση του ζητήματος των ελληνόπουλων σε βασική προϋπόθεση για τη βελτίωση των διπλωματικών σχέσεων με τις γείτονες χώρες.

Αργότερα όμως, η άρνηση των ΗΠΑ και της Βρετανίας να ασκήσουν ουσιαστικές πιέσεις κυρίως επί της Γιουγκοσλαβίας και οι βρετανικές συμβουλές

²³⁵ *Καθημερινή*, 28 Ιανουαρίου 1951.

²³⁶ Αναφορά Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού, 10 Νοεμβρίου 1952, Αρχείο Κεντρικής Υπηρεσίας Υπουργείου Εξωτερικών, 1952/Φ.101/Υπ.7.

²³⁷ Τριμελής επιτροπή του Σουηδικού Ερυθρού Σταυρού παρέμεινε στη Γιουγκοσλαβία για δύο χρόνια (1950-1952) μετά από παράκληση του Γιουγκοσλαβικού και Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού, προκειμένου να συμβάλει στην αναγνώριση και στον εντοπισμό των ελληνόπουλων που προορίζονταν για επαναπατρισμό.

²³⁸ Λαγάνη, *ό.π.*, σ. 95. Μέχρι το 1952, σύμφωνα με τις δηλώσεις της Γενικού Γραμματέως του Γιουγκοσλαβικού Ερυθρού Σταυρού Olga Milosevic, 5.215 παιδιά παρεδόθησαν στους γονείς τους στα υπόλοιπα κομμουνιστικά κράτη.

²³⁹ Baerentzen, *ό.π.*, σ. 160.

προς την ελληνική κυβέρνηση να θέσει σε δευτερεύουσα μοίρα το θέμα των παιδιών για χάρη της πολιτικής προσέγγισης με τη Γιουγκοσλαβία²⁴⁰, ανάγκασαν την τελευταία να υποχωρήσει. Η αναδίπλωση δεν οφειλόταν όμως μόνο στις υποδείξεις των συμμάχων. Στην Ελλάδα είχε κυριαρχήσει πια ο φόβος ότι εξαιτίας της παρατεταμένης διαμονής των παιδιών στις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης, η μεταστροφή τους σε φανατικούς κομμουνιστές τους είχε ολοκληρωθεί και οι στόχοι των εμπνευστών είχαν επιτευχθεί. Η ελληνική κυβέρνηση προειδοποίησε ότι δε θα δεχόταν ελληνόπαιδα «όταν οι κατακρατούντες ζητήσουν αυτοί πλέον τον επαναπατρισμό των διότι θα κρίνουν ολοκληρωθέντα τον καταρτισμόν αυτών εις εχθρούς της πατρίδος των»²⁴¹.

Οι μαρτυρίες για προβλήματα που δημιουργούσαν τα μεγαλύτερα σε ηλικία επαναπατρισθέντα παιδιά στα χωριά τους και τα ανεπαρκή μέσα για την αποτελεσματική αναδιαπαιδαγώγησή τους, δημιούργησαν ενδοιασμούς στο ελληνικό Υπουργείο Εξωτερικών για τη σκοπιμότητα συνέχισης της διπλωματικής προσπάθειας. Εξαιτίας αυτού θα δώσει οδηγίες στη Μόνιμη Ελληνική Αντιπροσωπεία στη Νέα Υόρκη οι ενέργειές της σχετικά με το ζήτημα των παιδιών να αραιωθούν και να περιοριστούν σε αυστηρώς τυπικό επίπεδο, να αποφευχθεί κάθε θόρυβος για το «παιδομάζωμα» αλλά και κάθε δέσμευση της ελληνικής κυβέρνησης για μελλοντικούς χειρισμούς²⁴².

Οι διαστάσεις που είχε δώσει η Αθήνα στο ζήτημα του «παιδομαζώματος» και η φιλολογία που ακολούθησε δημιούργησαν ανυπέβλητα εμπόδια για την παλιννόστηση των ατόμων που είχαν εγκαταλείψει το ελληνικό έδαφος κατά τη διάρκεια και μετά το τέλος του εμφυλίου. Έπρεπε να περάσουν πολλά χρόνια για να συνειδητοποιήσει το ελληνικό κράτος την αναγκαιότητα ανάληψης πρωτοβουλιών για επαναπατρισμό των παιδιών και των πολιτικών προσφύγων. Έτσι, μόλις το 1963-1965 η κυβέρνηση της Ένωσης Κέντρου άρχισε ουσιαστικές προσπάθειες για τον επαναπατρισμό των ελλήνων προσφύγων, αλλά οι πολιτικές εξελίξεις που

²⁴⁰ *Καθημερινή*, 2 Ιουνίου 1950.

²⁴¹ Επιστολή Μόνιμης Ελληνικής Αντιπροσωπείας στη Νέα Υόρκη προς Οργανισμό Ηνωμένων Εθνών, 3 Μαρτίου 1952, Αρχείο Κεντρικής Υπηρεσίας Υπουργείου Εξωτερικών, 1952/Φ.76/Υπ.3. Εκτός από την ελληνική κυβέρνηση ούτε οι τοπικές αρχές φαίνονταν διατεθειμένες να δεχτούν την επιστροφή των «επικίνδυνων σλαβοφώνων» ιδιαίτερα όταν οι γονείς τους είχαν ακολουθήσει οικειοθελώς τους συμμορίτες, βλ. Επιστολή Νομαρχίας Φλωρίνης προς Υπουργείο Εσωτερικών, 20 Ιουνίου 1950, Αρχείο Κεντρικής Υπηρεσίας Υπουργείου Εξωτερικών, 1950/Φ.124/Υπ.3.

²⁴² Επιστολή Υπουργείου Εξωτερικών προς την εν Νέα Υόρκη Μόνιμη Αντιπροσωπεία, 8 Οκτωβρίου 1951, Αρχείο Κεντρικής Υπηρεσίας Υπουργείου Εξωτερικών, 1951/Φ.128/Υπ.1.

ακολούθησαν ανέκοψαν αυτή την προσπάθεια. Οι ενέργειες για την παλιννόστηση άρχισαν και πάλι συστηματικότερα μετά τη Μεταπολίτευση. Ανάμεσα στους πολιτικούς πρόσφυγες που επέστρεψαν μαζικά τη δεκαετία του '80 υπήρχαν και πολλά από τα παιδιά που μετακινήθηκαν κατά τον εμφύλιο και δεν ήταν πλέον παιδιά. Ο ακριβής αριθμός των παιδιών που επαναπατρίστηκαν μας είναι άγνωστος και δυστυχώς θα παραμείνει απροσδιόριστος²⁴³. Μπορούμε όμως να υποθέσουμε πως η πλειοψηφία αυτών των παιδιών παρέμεινε, εξελίχτηκε και ενσωματώθηκε σε αυτές τις χώρες. Πολλές οικογένειες επανενώθηκαν δεκαετίες αργότερα, ενώ δεν είμαστε εκτός ιστορικής πραγματικότητας αν υποστηρίξουμε ότι κάποια από αυτά τα παιδιά δεν ξαναείδαν ποτέ τις οικογένειές τους²⁴⁴.

4. Η ψυχολογία της επανένωσης

Από κάθε άποψη το γεγονός της επανασύνδεσης των παιδιών με τους γονείς αφήνει ανοιχτά ένα πλήθος από ερωτήματα. Αντιφατικά συναισθήματα κυριάρχησαν στα παιδιά κατά την επάνοδό τους. Πέρα από τη χαρά της επανένωσης, πόσο δύσκολη και ενδεχομένως οδυνηρή ήταν; Ποιες ήταν άραγε οι συνθήκες και πώς τα αισθήματα αποξένωσης των παιδιών δηλητηρίασαν τη χαρά του σμιξίματος; Πόσο εύκολη ήταν η προσαρμογή τους σε μία χώρα από την οποία είχαν αποκοπεί και η επανένταξή τους στην οικογένεια και στην κοινότητά τους²⁴⁵;

Οι μαρτυρίες είναι αποκαλυπτικές. Ο Κώστας Πλίκας αναφέρει: «*Το 1955, τότε ήρθε το παιδί. Ήρθε χωρίς μαλλιά, δεν τα γνώριζ' με τα παιδιά. Νηστικά. Δεν τα έδιναν σημασία ντιπ οι Γιουγκοσλάβοι. Να σου δώσει το παιδί συνέντευξη να πει, δεν θα πιστεύεις. Νηστικά! Και δεν μας γνώρισε. Πού να μας γνωρίσει; Δεν γνώρισε*

²⁴³ Οι φάκελοι του Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου του Υπουργείου Εξωτερικών καλύπτουν την περίοδο μέχρι το έτος 1952. Ως εκ τούτου τα αρχεία για τη δεκαετία του '80 δεν είναι διαθέσιμα, αλλά ακόμη και με αυτά τα στοιχεία ο ακριβής προσδιορισμός του αριθμού των επαναπατρισθέντων παιδιών είναι ουσιαστικά ανέφικτος.

²⁴⁴ Βλ. Haris Vlavianos, *Greece, 1941-49: From Resistance to Civil War. The Strategy of the Greek Communist Party*, London 1992, σ. 246.

²⁴⁵ Θα ήταν πράγματι πολύ ενδιαφέρον να ανιχνεύσουμε πιθανούς ψυχικούς τραυματισμούς από τον πρώιμο αποχωρισμό από τη μητέρα, κάτι που μπορεί να γίνει μόνο μέσω της περισυλλογή προφορικών μαρτυριών. Βλ. Δημ. Ν. Πλουμπίδης, «Ψυχικοί τραυματισμοί σε παιδιά του εμφυλίου πολέμου στην Ελλάδα και η εξέλιξή τους μέσα στον χρόνο», *Εκ των υστέρων. Ψυχαναλυτικό περιοδικό. Πεπρωμένα του τραυματικού I*, Αθήνα 2004, σ. 130-139.

καθόλου, να το βλέπεις και να φεύγει. Να του πω: ‘Εγώ είμαι ο πατέρας σου’ και δεν πίστευε. Λυπηρό πολύ ήταν»²⁴⁶.

Πώς βίωσαν την επανένωση τα ίδια τα παιδιά που έζησαν σε περιβάλλον αναγκαστικού χωρισμού και μακριά από κάθε επαφή με την ευρύτερη οικογένεια; Ο Ηλίας Κατσανίκος ήταν ένα από τα εξήντα περίπου παιδιά που έφυγαν από το Περιβολάκι: «*Η μάνα μου χωρίς τίποτα [] πήρε το τραίνο, χωρίς τη γλώσσα να κατέχει, [] ήρθε και μας βρήκε στον παιδικό σταθμό. Αλλά εγώ πια, αυτό μπορείς να το γράψεις, ότι μάθαμε χωρίς τους γονείς και μου φαινόταν σαν ξένη. Τρία χρόνια [περάσανε], ήταν σαν ξένη. Πολύ αργά άρχισα να πλησιάζω στην αγκαλιά της, παρακαλούσε, έκλαιγε, έκανε, για να πλησιάσω. Κάτι, κάτι είχε συμβεί μέσα μας σ’ εκείνη την εποχή*»²⁴⁷.

Εξαιρετικά ενδιαφέρουσες και περιγραφικές για την κατάσταση των επαναπατριζόμενων παιδιών είναι οι εκθέσεις που υπέβαλαν οι στρατιωτικές αρχές, οι εθελόντριες του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού και οι Εντεταλμένες Κυρίες. Σύμφωνα με τις αναφορές τους τα παιδιά παρουσίαζαν καταφανή δείγματα αλλοιώσεως της εθνικής τους συνείδησης αποτέλεσμα της σλαβικής και κομμουνιστικής προπαγάνδας. Τα ελληνόπουλα εκφράζονταν ενθουσιωδώς υπέρ της Γιουγκοσλαβίας, αποκαλούσαν την Ελλάδα φασιστική χώρα και ισχυρίζονταν πως τα σύνορά της έφταναν μέχρι τον Όλυμπο, ενώ επιδείκνυαν ασέβεια προς τα θεία και τους γονείς τους²⁴⁸. Ελάχιστα από τα επαναπατρισθέντα παιδιά γνώριζαν επαρκώς την ελληνική γλώσσα, κάποια ήξεραν μερικές λέξεις, ενώ τα περισσότερα παιδιά δε γνώριζαν καθόλου την ελληνική και μιλούσαν τη λεγόμενη μακεδονική γλώσσα, την οποία εμφάνιζαν ως μητρική τους γλώσσα²⁴⁹. Κάποια παιδιά αρνούσαν να μιλήσουν την ελληνική ακόμα και στα σχολεία προκαλώντας τη δυσφορία των διδασκόντων.

Η παθητική και κάποιες φορές εχθρική στάση που κράτησαν τα παιδιά ενισχυόταν από την κατάσταση των κατεστραμμένων χωριών, την πείνα αλλά και τη μονοτονία της ζωής του χωριού²⁵⁰. Η διαβίωσή τους στις κομμουνιστικές χώρες

²⁴⁶ Μπουσχότεν, *ό.π.*, σ. 267.

²⁴⁷ *ό.π.*, σ. 275.

²⁴⁸ Αναφορά Γενικού Επιτελείου Εθνικής Αμύνης, 7 Ιουλίου 1952, Αρχείο Κεντρικής Υπηρεσίας Υπουργείου Εξωτερικών, 1952/Φ.101/Υπ.1. Επίσης βλ. Έκθεση Ελένης Σουλτανίδου, 21 Νοεμβρίου 1951, Αρχείο Κεντρικής Υπηρεσίας Υπουργείου Εξωτερικών, 1951/Φ.82/Υπ.3.

²⁴⁹ Έκθεση Έλλης Γεωργίτσας, 12 Ιουνίου 1951, Αρχείο Κεντρικής Υπηρεσίας Υπουργείου Εξωτερικών, 1952/Φ.101/Υπ.6.

²⁵⁰ Επιστολή Ελένης Τάρη προς Επιτροπή Εντεταλμένων Κυριών, 11 Μαΐου 1951, Αρχείο Κεντρικής Υπηρεσίας Υπουργείου Εξωτερικών, 1952/Φ.101/Υπ.1.

διαμόρφωσε την οπτική τους και έκανε ακόμα δυσκολότερη την προσαρμογή τους στην καινούρια τους ζωή, που πόρρω απείχε από τη ζωή που είχαν βιώσει στις Λαϊκές Δημοκρατίες. Τα μεγαλύτερα από τα επαναπατρισμένα παιδιά δήλωναν ότι θα πήγαιναν για μία-δύο βδομάδες στη γενέτειρά τους και μετά θα επέστρεφαν στη Θεσσαλονίκη ή στην Καστοριά για να βρουν δουλειά, καθώς τους ήταν αδύνατο να μείνουν στο χωριό²⁵¹. Η ελληνική πραγματικότητα, ειδικά αυτή που επικρατούσε στα ορεινά χωριά, ήταν πολύ διαφορετική από αυτή που είχαν συνηθίσει τα παιδιά στη Γιουγκοσλαβία. «*Αντίο ζωή... Εκεί ήταν ζωή για την νεολαία*», ακούστηκε να λέει μια κοπέλα όταν το τρένο απομακρυνόταν από τη Γιουγκοσλαβία²⁵². Ένα άλλο παιδί θα πει: «*Όχι, εγώ νομίζω δεν είχαμε πολλή νοσταλγία τότε, γιατί δεν είχε περάσει και πολύς καιρός που να νοσταλγάμε την πατρίδα μας, κι εφόσον βρήκαμε το καλύτερο εκεί πέρα, παρέα με τα παιδιά... Μετά η διαφορά αυτής της ζωής είναι απέραντη, όπως είναι η νύχτα με τη μέρα και ποιος ήθελε να γυρίσει ξανά εδώ να πάει στα κατσίκια και στα πρόβατα;*»²⁵³.

Στη στάση αυτή των παιδιών αδιαμφισβήτητα συνέτεινε και η προπαγάνδα που είχε συντελεσθεί προ της επανόδου στην πατρίδα. Μετά τον επαναπατρισμό των παιδιών και την επανένωση με τους οικείους τους διαπιστώθηκε ότι πολλές φορές το περιεχόμενο των επιστολών που λάμβαναν τα παιδιά ήταν διαφορετικό από αυτό που είχαν αποστείλει οι γονείς. Εκ των υστέρων ανακαλύφθηκε, ότι ενώ οι γονείς συνιστούσαν στα παιδιά τους να παρουσιαστούν ενώπιον της Επιτροπής του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού και να ζητήσουν την αναχώρησή τους από τη Γιουγκοσλαβία, η ελληνίδα οικονόμος αφαιρούσε αυτές τις επιστολές και τα παιδιά λάμβαναν επιστολές με εκ διαμέτρου αντίθετο περιεχόμενο, στις οποίες τους υποδεικνυόταν να μην επανέλθουν στη χώρα γιατί το καθεστώς που επικρατούσε ήταν τρομακτικό²⁵⁴. Τα παιδιά μαρτυρούσαν πως τους απειλούσαν ότι μόλις θα έφθαναν στην Ελλάδα οι Αμερικανοί και οι Έλληνες θα τα πετούσαν στη θάλασσα και ότι όλα τα χωριά τους

²⁵¹ Έκθεση Έλλης Δ. Γεωργίτσας, 10 Νοεμβρίου 1951, Αρχείο Κεντρικής Υπηρεσίας Υπουργείου Εξωτερικών, 1951/Φ.82/Υπ.3.

²⁵² Έκθεση Έλλης Γεωργίτσας, 12 Ιουνίου 1951, *ό.π.*.

²⁵³ Μπουσχότεν, *ό.π.*, σ. 277.

²⁵⁴ Αναφορά Ελληνικής Βασιλικής Χωροφυλακής προς Γενικό Κέντρο Αλλοδαπών Μακεδονίας-Θράκης, 14 Απριλίου 1952, Αρχείο Κεντρικής Υπηρεσίας Υπουργείου Εξωτερικών, 1952/Φ.101/Υπ.6.

είχαν καταστραφεί²⁵⁵. Χαρακτηριστική είναι η στιχομυθία επαναπατρισμένου παιδιού – πατέρα, όπως την μεταφέρει μια εθελόντρια του ΕΕΣ:

- «- Πατέρα, είναι Έλληνες στο χωριό;
- Ναι παιδί μου,
- Πατέρα πότε θα πάμε στην Ελλάδα;
- Εδώ είναι Ελλάδα παιδί μου, είμαστε στην Ελλάδα.
- Ψέματα λες, η Ελλάδα μας είπαν είναι καμμένη, κι εγώ βλέπω το σπίτι αυτό δεν είναι καμμένο, δεν είμαι στην Ελλάδα»²⁵⁶.

Η διάρκεια του χωρισμού, η ηλικία, οι συνθήκες ζωής και η πολιτική κατήχηση επηρέασαν την ψυχολογία των παιδιών και καθόρισαν τη στάση που τήρησαν κατά την επάνοδό τους. Η κοινωνική προσαρμογή δεν ήταν εύκολο ζητούμενο και οι γονείς, η ευρύτερη οικογένεια και τα άλλα κοινωνικά δίκτυα επωμίστηκαν τη βαρύτερη ευθύνη να βοηθήσουν στην επανένταξη αυτών των παιδιών.

²⁵⁵ Έκθεση Καίτης Ανθίδου, 21 Νοεμβρίου 1951, Αρχείο Κεντρικής Υπηρεσίας Υπουργείου Εξωτερικών, 1951/Φ.82/Υπ.3.

²⁵⁶ Έκθεση Έλλης Δ. Γεωργίτσας, 10 Νοεμβρίου 1951, *ό.π.*.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Η μεταφορά των ελληνόπουλων από τις βόρειες επαρχίες της Ελλάδας στις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης, παρόλο που αποτελεί ένα από τα επίμαχα θέματα του εμφυλίου που εξακολουθεί να διχάζει την κοινή γνώμη και τους ερευνητές, για μεγάλο χρονικό διάστημα βρέθηκε στο περιθώριο των ερευνητικών δραστηριοτήτων των ιστορικών. Εντούτοις, τα τελευταία χρόνια, στο πλαίσιο της εκτεταμένης παραγωγής έργων σχετικών με την εποχή του εμφυλίου, παρατηρείται μια στροφή προς τη μελέτη του «παιδομαζώματος», του οποίου η ιστορία μόλις αρχίζει να συντάσσεται, με την προσπάθεια πρόσβασης στα αρχεία και με τη συστηματική περισυλλογή προφορικών μαρτυριών.

Η συγκινησιακή φόρτιση του ζητήματος εξηγεί τις διαμετρικά αντίθετες ερμηνείες του που απαντώνται τόσο στις πηγές όσο και στη βιβλιογραφία. Η εικόνα της βίαιης απόσπασης των παιδιών από την αγκαλιά των μανάδων που κλαίνε, καλλιεργήθηκε συστηματικά και από τα δύο εχθρικά στρατόπεδα. Αυτή όμως είναι η μισή αλήθεια. Αδιαμφισβήτητα, υπήρξαν περιπτώσεις που όντως τα παιδιά αρπάχτηκαν με τη βία, υπήρξαν όμως και περιπτώσεις που οι γονείς πρόθυμα ή ακόμα και μ' ευχαρίστηση παρέδιδαν τα παιδιά τους στις δυνάμεις, είτε αντάρτικες είτε κυβερνητικές. Η στάση των γονέων καθοριζόταν από τις προσωπικές τους πολιτικές πεποιθήσεις, αλλά όχι μόνο από αυτές. Οι γονείς όσο κι αν δεν ήθελαν να αποχωριστούν τα παιδιά τους, ήθελαν όμως να τα σώσουν από τον πόλεμο, τη φτώχεια και την πείνα, να τους εξασφαλίσουν καλύτερες δυνατότητες μόρφωσης και ένα καλύτερο μέλλον. Εξίσου σημαντικοί παράγοντες που ώθησαν τους γονείς να παραδώσουν τα τέκνα τους ήταν η ψυχολογική βία που ασκήθηκε πάνω τους, ο φόβος μεταγωγής των παιδιών από τις κυβερνητικές δυνάμεις αλλά και ο φόβος επιστράτευσης τους από το Δημοκρατικό Στρατό. Εξάλλου, οι περισσότεροι πίστευαν ότι ο αναγκαστικός αποχωρισμός θα ήταν προσωρινός.

Εκ των υστέρων διακρίνεται μια τάση παραδοχής των βιαιοτήτων και ακροτήτων που διαπράχτηκαν σε ορισμένες περιπτώσεις – εξάλλου η μέριμνα για την ασφάλεια των παιδιών δεν απέκλειε την προσφυγή σε βίαια μέσα – αλλά σύμφωνα με την αριστερή ιστοριογραφία αυτό που μετράει είναι το αποτέλεσμα. Και το

αποτέλεσμα στη συγκεκριμένη περίπτωση είναι πως τα παιδιά του «κομμουνιστικού παιδομαζώματος» σώθηκαν, μορφώθηκαν, έγιναν επιστήμονες, ενώ τα παιδιά του «βασιλικού παιδομαζώματος» στη συντριπτική τους πλειοψηφία κατάντησαν κοινωνικά ερείπια και αντικείμενο πλουτισμού μέσω των παράνομων υιοθεσιών. Έτσι, ανεξάρτητα αν τα παιδιά μετακινήθηκαν εθελούσια, με τη γονική συγκατάβαση ή με τη βία, το μέτρο, ορθό ή λανθασμένο, είναι πια δικαιωμένο από την ίδια την ιστορία επειδή αποδείχτηκε σωτήριο για χιλιάδες παιδιά²⁵⁷. Είναι γεγονός πως τα παιδιά έτυχαν ιδιαίτερης φροντίδας από τις χώρες που τα υποδέχτηκαν αλλά και από τους αρμόδιους φορείς που δημιούργησε το ΚΚΕ για να χειριστούν την υπόθεση, παρά τις πολλές ελλείψεις και προβλήματα που παρουσιάστηκαν σε θέματα διατροφής, ένδυσης, υπόδησης, στελέχωσης του προσωπικού και σχολικής μόρφωσης²⁵⁸.

Τα ανθρωπιστικά επιχειρήματα που πρόβαλε κάθε πλευρά, ασφαλώς δε μπορούν να αγνοηθούν. Θα ήταν αφελές όμως, κατά την άποψη της γράφουσας, να θεωρούμε ότι πίσω από τις ενέργειες και των δύο πλευρών δεν υποκρύπτονταν σκοπιμότητες. Τα κίνητρά, πέρα από φιλανθρωπικά, υπήρξαν βαθιά πολιτικά και στρατιωτικά και για το λόγο αυτό οι μεταγωγές συνδέθηκαν με πολιτικούς και διπλωματικούς χειρισμούς. Τα παιδιά βρέθηκαν στο επίκεντρο μιας μακρόχρονης ιδεολογικής και πολιτικής προπαγάνδας, εγκλωβίστηκαν στον κόσμο αυτών που είτε τα «εκκένωσαν» είτε τα «απήγαγαν» και εκπαιδεύτηκαν σύμφωνα με τα δικά τους πιστεύω, γεγονός που μετέβαλε και καθόρισε τη ζωή τους.

Αν η εφαρμογή του μέτρου και οι λόγοι που το επέβαλαν αμφισβητούνται μέχρι σήμερα, αυτό που δε μπορεί κανείς να αρνηθεί είναι οι ευθύνες της επίσημης Ελλάδας. Η ελληνική κυβέρνηση αρχικά δημιουργεί μεγάλο θόρυβο σε διεθνές επίπεδο γύρω από το ζήτημα των παιδιών, βαθμιαία όμως, η πολιτική της, εξαιτίας πολιτικών και ιδεολογικών λόγων, θα αρχίσει να μεταβάλλεται. Μετά τη διατήρηση χαμηλών τόνων από το State Department και το Foreign Office, τις πιέσεις που άσκησαν τα δύο αυτά μητροπολιτικά κέντρα για αναδίπλωση της ελληνικής πολιτικής αλλά και τους φόβους της ελληνικής κυβέρνησης πως τα παιδιά είχαν πλέον υποστεί «πλύση εγκεφάλου» και είχαν στραφεί κατά της πατρίδας τους, η πολιτική της

²⁵⁷ Συνομιλία με Μάνο Ζαχαρία, 19 Νοεμβρίου 2007. Επίσης βλ. Θωμάς Δρίτσιος, *Από τον Γράμμο στην πολιτική προσφυγιά*, Αθήνα 1983, σ. 105.

²⁵⁸ Για τα προβλήματα ζωής και ανατροφής των παιδιών βλ. Μπαρτζιώτας, «Η κατάσταση και τα προβλήματα των πολιτικών προσφύγων στις Λαϊκές Δημοκρατίες», Μητσόπουλος, *Μείναμε Έλληνες*.

σθεναρής διεκδίκησης των παιδιών θα εγκαταλειφθεί. Έτσι, μετά και τον τερματισμό των προσπαθειών του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού για επαναπατρισμό των παιδιών που δεν έφεραν ουσιαστικά αποτελέσματα, η Ελλάδα από το 1952 παύει να ανακινεί το ζήτημα των παιδιών, γυρίζοντας ουσιαστικά την πλάτη της σε μια μερίδα πολιτών της, που ήταν τα αθώα θύματα του εμφυλίου και που σε πολύ μικρή ηλικία βίωσαν το διπλό χωρισμό από την πατρική γη και την οικογένεια.

ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΚΟ
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Εξώφυλλο προπαγανδιστικού εντύπου *Παιδομάζωμα*, Θεσσαλονίκη 1950.

Εξώφυλλο προπαγανδιστικού εντύπου Πεφάνη Δώρου Γερ., *Το παιδομάζωμα εις την ελληνικήν ιστορίαν από της εποχής των περσικών επιδρομών μέχρι σήμερα*, Αθήνα 1948.

Παιδομάζωμα, Θεσσαλονίκη 1950.

Διαμαρτυρία ομογενών της Αμερικής για την επιστροφή των 28.000 παιδιών, Μανούκας Γεώργιος Χ., "Παιδομάζωμα". *Η αγωγή και η διδασκαλία των απαχθέντων ελληνοπαίδων*, Αθήνα 1969.

Γραμματόσημα 1948, έργο του Φωκ. Δημητριάδη.

Εθνικός Κήρυξ, 3 Απριλίου 1948.

«Στη Βουλγαρία», *Μαχήτρια*, 22 Αυγούστου 1948.

«Χαρούμενη φεύγει για τις Λαϊκές Δημοκρατίες», *Νέος Μαχητής*, 10 Μαΐου 1948.

«Σας χαιρετούμε απ' τις Λαϊκές Δημοκρατίες», *Νέος Μαχητής*, 10 Ιουνίου 1948.

ΕΒΟΠ, *Η αλήθεια για τα παιδιά της Ελλάδας*, 1952.

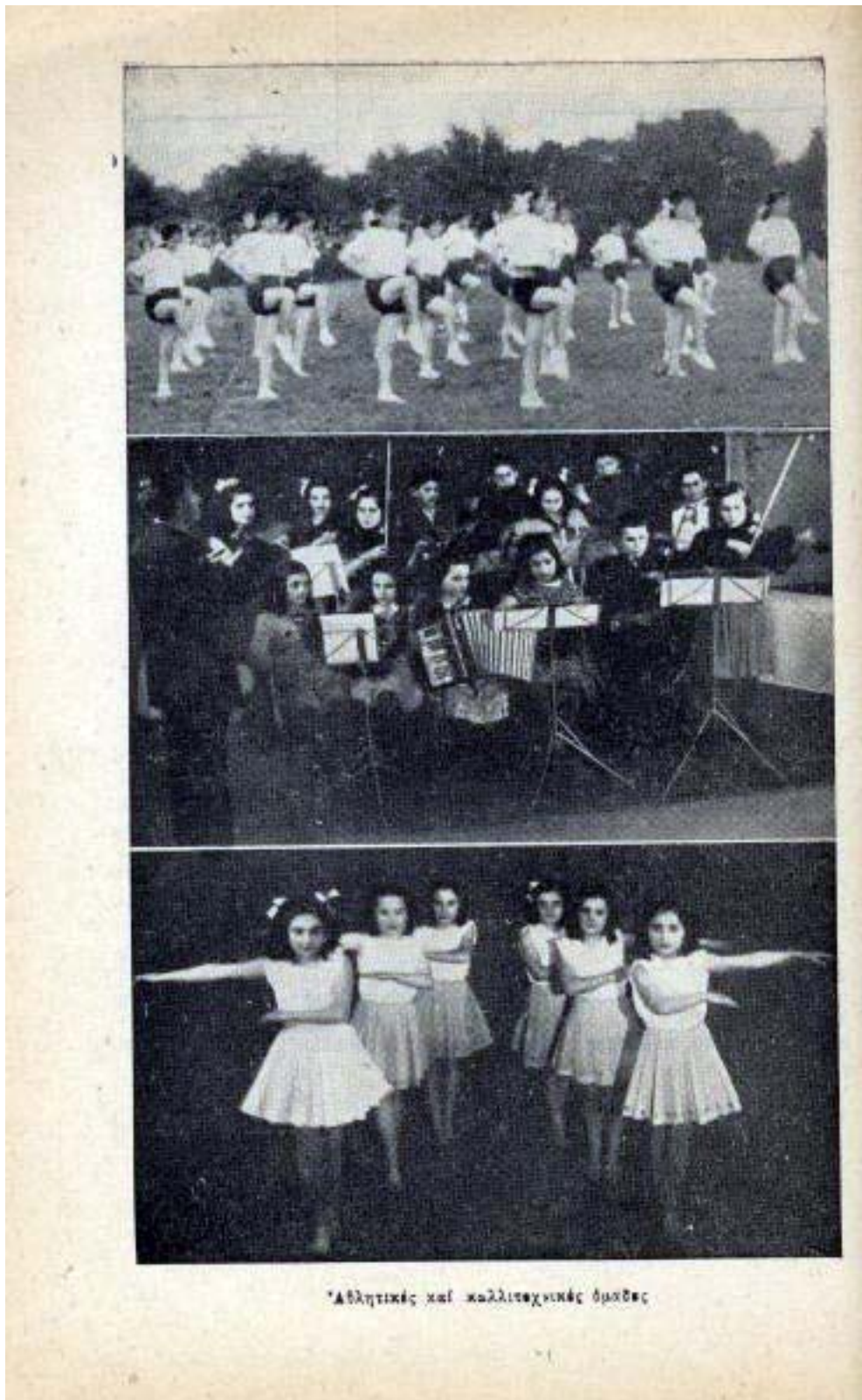

ΕΒΟΠ, *Η αλήθεια για τα παιδιά της Ελλάδας*, 1952.

Νοσοκόμες και παιδονόμος περιποιούνται με σεοργή τα παιδιά μας, απ' την πρώτη στιγμή που βρέθηκαν στις Λαϊκές Δημοκρατίες

ΕΒΟΠ, *Η αλήθεια για τα παιδιά της Ελλάδας*, 1952.

ΕΒΟΠ, *Η αλήθεια για τα παιδιά της Ελλάδας*, 1952.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Α. ΠΗΓΕΣ

Ι. ΑΔΗΜΟΣΙΕΥΤΕΣ

1. Αρχείο Κεντρικής Υπηρεσίας Υπουργείου Εξωτερικών

- 1948/Φ.20/Υπ.1 Έκθεση Ελληνικής πρεσβείας Ιταλίας, 5 Απριλίου 1948.
- 1948/Φ.127/Υπ.1 Τηλεγράφημα Υπουργού Εξωτερικών Πολωνίας προς Κ. Τσαλδάρη, 14 Ιουνίου 1948.
Σημείωμα Γιουγκοσλαβικής πρεσβείας προς Ελληνικό Υπουργείο Εξωτερικών, 25 Ιουνίου 1948.
Τηλεγράφημα Δενδράμη προς Υπουργείο Εξωτερικών, 18 Αυγούστου 1948.
- 1949/Φ.42/Υπ.3 Αναφορά Έλληνα Πρέσβη στη Γαλλία προς Υπουργείο Εξωτερικών, 7 Ιουνίου 1949.
Έκθεση εξετάσεως παραδοθέντων συμμοριτών, 23 Ιουνίου 1949.
- 1950/Φ.25/Υπ.2 Τηλεγράφημα Κύρου προς Υπουργείο Εξωτερικών, 8 Οκτωβρίου 1950.
Επιστολή ΕΕΣ προς Comite International de la Croix-Rouge και Ligue des societes de la Croix-Rouge, χ.η.
- 1950/Φ.67/Υπ. 3 Σημείωμα Υπουργείου Εξωτερικών, 8 Σεπτεμβρίου 1950.
- 1950/Φ.68/Υπ.1 Σημείωμα επί συνομιλίας του Υφυπουργού Εξωτερικών μετά του Βρετανού Επιτετραμμένου, 28 Αυγούστου 1950.

- 1950/Φ.124/Υπ.2 Επιστολή Ελληνικής πρεσβείας Βελιγραδίου προς Υπηρεσία Συνδέσμου παρά τη Βαλκανική Επιτροπή, 15 Οκτωβρίου 1950.
Τηλεγράφημα Κύρου προς Υπουργείο Εξωτερικών, 13 Απριλίου 1950.
- 1950/Φ.124/Υπ.3 Επιστολή Νομαρχίας Φλωρίνης προς Υπουργείο Εσωτερικών, 20 Ιουνίου 1950.
- 1950/Φ.125/Υπ.2 Τηλεγράφημα Ελληνικής πρεσβείας Βελιγραδίου προς Υπουργείο Εξωτερικών, 14 Ιουλίου 1950.
Τηλεγράφημα Ελληνικής πρεσβείας Βελιγραδίου προς Υπουργείο Εξωτερικών, 18 Ιουλίου 1950.
Επιστολή Υπουργείου Εξωτερικών προς Μόνιμη Ελληνική Αντιπροσωπία στη Νέα Υόρκη, 20 Ιουλίου 1950.
Επιστολή Υπουργείου Εξωτερικών προς Ελληνικό Ερυθρό Σταυρό, 28 Ιουλίου 1950.
Τηλεγράφημα Ελληνικής πρεσβείας Βελιγραδίου προς Υπουργείο Εξωτερικών, 12 Μαΐου 1950.
- 1951/Φ.56/Υπ.3 Επιστολή Ελληνικής πρεσβείας Πράγας προς Υπουργείο Εξωτερικών, 23 Οκτωβρίου 1951.
- 1951/Φ.82/Υπ.3 Έκθεση Έλλης Δ. Γεωργίτσας, 10 Νοεμβρίου 1951.
Έκθεση Καίτης Ανθίδου, 21 Νοεμβρίου 1951.
Έκθεση Ελένης Σουλιανίδου, 21 Νοεμβρίου 1951.
- 1951/Φ.128/Υπ.1 Επιστολή Υπουργείου Εξωτερικών προς την εν Νέα Υόρκη Μόνιμη Αντιπροσωπεία, 8 Οκτωβρίου 1951.
- 1951/Φ.167/Υπ.3 Τηλεγράφημα Πολίτη προς Υπουργείο Εξωτερικών, 17 Νοεμβρίου 1951.

- 1952/Φ.76/Υπ.3 Σημείωμα Υπουργείου Εξωτερικών επί του Παιδομαζώματος, 30 Σεπτεμβρίου 1952.
Επιστολή Μόνιμης Ελληνικής Αντιπροσωπείας στη Νέα Υόρκη προς Οργανισμό Ηνωμένων Εθνών, 3 Μαρτίου 1952.
- 1952/Φ.101/Υπ.1 Αναφορά Γενικού Επιτελείου Εθνικής Αμύνης, 7 Ιουλίου 1952.
Επιστολή Ελένης Τάρη προς Επιτροπή Εντεταλμένων Κυριών, 11 Μαΐου 1951.
- 1952/Φ.101/Υπ.6 Έκθεση Έλλης Γεωργίτσας, 12 Ιουνίου 1951.
Αναφορά Ελληνικής Βασιλικής Χωροφυλακής προς Γενικό Κέντρο Αλλοδαπών Μακεδονίας-Θράκης, 14 Απριλίου 1952.
- 1952/Φ.101/Υπ.7 Αναφορά Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού, 10 Νοεμβρίου 1952.

2. Αρχείο Εθνικού Οργανισμού Προνοίας

Π.Β.Ε.Ε. (Ερανος «Πρόνοια Βορείων Επαρχιών της Ελλάδος»), *Πρακτικά συνεδριάσεων Εκτελεστικής Επιτροπής 1947-1948*. Πρακτικά 12^{ης} Συνεδρίας της Εκτελεστικής Επιτροπής του Ε.Π.Β.Ε.Ε., 22 Σεπτεμβρίου 1947.

- Πρακτικά 26^{ης} Συνεδρίας της Εκτελεστικής Επιτροπής του Ε.Π.Β.Ε.Ε., 8 Μαρτίου 1948.

- Πρακτικά 34^{ης} Συνεδρίας της Εκτελεστικής Επιτροπής του Ε.Π.Β.Ε.Ε., 14 Ιουνίου 1948.

Π.Β.Ε.Ε. (Ερανος «Πρόνοια Βορείων Επαρχιών της Ελλάδος»), *Πρακτικά συνεδριάσεων Εκτελεστικής Επιτροπής 1949*. Πρακτικά 76^{ης} Συνεδρίας της Εκτελεστικής Επιτροπής του Εράνου «Πρόνοια Βορείων Επαρχιών της Ελλάδος», 28 Οκτωβρίου 1949.

Π.Β.Ε.Ε. (Έρανος «Πρόνοια Βορείων Επαρχιών της Ελλάδος»), *Πρακτικά συνεδριάσεων Εκτελεστικής Επιτροπής 1952*. Πρακτικά 164^{ης} Συνεδρίας της Εκτελεστικής Επιτροπής του Εράνου «Πρόνοια Βορείων Επαρχιών της Ελλάδος», 25 Απριλίου 1952.

Π.Β.Ε.Ε., *Αντίγραφα Εξερχόμενων Εγγράφων, Ιανουάριος 1948-25 Μαρτίου 1948*, τ. 4ος. Επιστολή Εκτελεστικής Επιτροπής «Πρόνοιας Βορείων Επαρχιών Ελλάδος» προς Θ. Σοφούλη, 9 Μαρτίου 1948.

3. Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας

Αρχείο Ραδιοφωνικού Σταθμού, κουτί 30 Φ1, Αρ. Δ. 1387, 12 Νοεμβρίου 1948.
Φ1, Αρ. Δ. 1305, 22 Οκτωβρίου 1948.
Φ1, Αρ. Δ. 1318, 26 Οκτωβρίου 1948.
Φ1, Αρ. Δ. 1331, 29 Οκτωβρίου 1948.
Φ4, Αρ. Δ. 778, 29 Σεπτεμβρίου 1949.

II. ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΕΝΕΣ

1. Αρχείο Κεντρικής Υπηρεσίας Υπουργείου Εξωτερικών

1948/Φ.127/Υπ.1 United Nations Special Committee on the Balkans, Report to the third session of the General Assembly, A/AC.16/251, 17 Μαΐου 1948.

1949/Φ.16/Υπ.4 Parliamentary Debates, House of Commons Official Report, 16 Νοεμβρίου 1949, v. 469, σ. 2021.

1949/Φ.21/Υπ.3 Διακοίνωση ΠΔΚ προς Γιουγκοσλαβική κυβέρνηση, 15 Αυγούστου 1949.

- 1950/Φ.45/Υπ.3 United Nations Special Committee on the Balkans, Essential data concerning repatriation of abducted Greek Children, A/AC/16/W.113, 18 Ιανουαρίου 1950.
UNSCOB, Conclusions on the Twenty-First Report of Observation Group n°4 for the period 1-15 February 1949.
- 1951/Φ.82/Υπ.4 Memorandum on the problem of the repatriation of Greek children addressed to the General Assembly of the United Nations, 3 Αυγούστου 1951.
- 1951/Φ.137/Υπ.5 ΕΒΟΠ, «Για το λαό μας – Για τη διεθνή κοινή γνώμη».
- 1951/Φ.167/Υπ.4 United Nations General Assembly, Sixth session, Resolution adopted by the General Assembly at its 351st plenary meeting on 7 December 1951.

2. ΕΒΟΠ

Η αλήθεια για τα παιδιά της Ελλάδας, χ.τ. 1952.

3. United Nations

Security Council Official Records, Supplement n°5, First Year, Lake Success, New York.

General Assembly Official Records, Plenary Meetings, 1948, 1949, 1952.

4. Foreign Relations of United States, 1948, V. IV

Report of the United Nations Special Committee on the Balkans, 30 June 1948.

5. International Committee of the Red Cross

Annual Report 1950, 1952.

B. ΕΦΗΜΕΡΙΔΕΣ

Ακρόπολις

Βήμα

Εθνικός Κήρυξ

Έθνος

Ελευθερία

Καθημερινή

Γ. ΠΑΡΑΝΟΜΟΣ ΤΥΠΟΣ

Δελτίο Ειδήσεων Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδος

Εξόρμηση

Καθημερινά Νέα

Μαχήτρια

Φωνή του Μπούλκες

Δ. ΒΟΗΘΗΜΑΤΑ

I. ΣΥΛΛΟΓΙΚΟΙ ΤΟΜΟΙ

Baerentzen Lars, «Το “παιδομάζωμα” και οι παιδουπόλεις της βασίλισσας», *Μελέτες για τον εμφύλιο πόλεμο 1945-1949*, Επιμέλεια: Lars Baerentzen, Γιάννης Ο. Ιατρίδης, Ole L. Smith, Αθήνα 1992, σ. 137-164.

- Βερβενιώτη Τασούλα, «Τα παιδιά του Εμφυλίου. Παιδομάζωμα ή/και παιδοφύλαγμα», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ. 8^{ος}, Αθήνα 2003, σ. 271-280.
- Βερβενιώτη Τασούλα, «Περί “παιδομαζώματος” και “παιδοφυλάγματος” ο Λόγος ή τα παιδιά στη δίνη της εμφύλιας διαμάχης», “*Το όπλο παρά πόδα*”. *Οι πολιτικοί πρόσφυγες του ελληνικού εμφυλίου πολέμου στην Ανατολική Ευρώπη*, Θεσσαλονίκη 2005, σ. 101-123.
- Βερβενιώτη Τασούλα - Παπαδοπούλου Ουρανία, «Η Λίγκα για τη Δημοκρατία στην Ελλάδα και το αρχείο της», *Αρχειοτάξιο*, τ. 2, Αθήνα 2000, σ. 120-127.
- Δαλιάνη Μαντώ και Mazower Mark, «Παιδιά στη δίνη του Εμφυλίου πολέμου: Οι ενήλικες του σήμερα», *Μετά τον Πόλεμο. Η ανασυγκρότηση της οικογένειας, του έθνους και του κράτους στην Ελλάδα, 1943-1960*, Επιμέλεια: Mark Mazower, Αθήνα 2000, σ. 105-119.
- Ερμής 2004. *Γραμματόσημα Ελλάδος 1861-2003, Κύπρου 1880-2003 και Ταχυδρομική Ιστορία*, Αθήνα 2004.
- Ελληνικός Ερυθρός Σταυρός, Διεύθυνση Αναζητήσεων, *Δραστηριότητες κατά τις χρονικές περιόδους: I. Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου. II. Εμφυλίου Πολέμου Ελλάδος*, Αθήνα 1997.
- Jones Howard, “The Diplomacy of Restraint: The United States’ Efforts to Repatriate Greek Children Evacuated During the Civil War of 1946-49”, *Journal of Modern Greek Studies*, v. 3, May 1985, σ. 65-85.
- Κασσιανού Νίνα, «Φωτορεαλισμός και Ιστορία», *Αρχειοτάξιο*, τχ. 9, Αθήνα, Μάιος 2007, σ. 7-28.

Κολιόπουλος Ιωάννης Σ., *Λεηλασία Φρονημάτων Β΄. Το Μακεδονικό ζήτημα στην περίοδο του εμφυλίου πολέμου (1945-1949) στη Δυτική Μακεδονία*, Θεσσαλονίκη 1995.

Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας, *Επίσημα Κείμενα*, τ. ΣΤ΄, 1945-1949, Αθήνα 1987.

Κουφουδάκης Βαγγέλης, «Οι Ηνωμένες Πολιτείες, τα Ηνωμένα Έθνη και το ελληνικό ζήτημα, 1946-1952», *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950. Ένα Έθνος σε κρίση*, Επιμέλεια: Γιάννης Ιατρίδης, Αθήνα 1984, σ. 487-527.

Κωνσταντίνου Φανή, «Οι διαφορετικές αναγνώσεις της φωτογραφικής εικόνας», *Αρχειοτάξιο*, τ. 9, Αθήνα, Μάιος 2007, σ. 31-40.

Λαΐου Αγγελική, «Μετακινήσεις πληθυσμού στην ελληνική ύπαιθρο κατά τη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου», *Μελέτες για τον εμφύλιο πόλεμο 1945-1949*, Επιμέλεια: Lars Baerentzen, Γιάννης Ο. Ιατρίδης, Ole L. Smith, Αθήνα 1992, σ. 67-114.

Μητσόπουλος Θανάσης, «Η αποστολή παιδιών στις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης κατά τη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου (1946-1949)», *“Το όπλο παρά πόδα”*. Οι πολιτικοί πρόσφυγες του ελληνικού εμφυλίου πολέμου στην Ανατολική Ευρώπη, Θεσσαλονίκη 2005, σ. 73-99.

Μπαρτζιώτας Βασίλης, «Η κατάσταση και τα προβλήματα των πολιτικών προσφύγων στις Λαϊκές Δημοκρατίες», Εισήγηση πάνω στο 2^ο θέμα της ΙΙΙ Συνδιάσκεψης του ΚΚΕ, Οκτώβριος 1950.

Μπουσχότεν Ρίκη Βαν, «Η επιστράτευση προσφυγόπουλων από την Ανατολική Ευρώπη από το Δημοκρατικό Στρατό: μια άγνωστη πτυχή του εμφυλίου», Γ΄ συνέδριο της Ευρωπαϊκής Εταιρείας Νεοελληνικών Σπουδών: *Ο ελληνικός κόσμος ανάμεσα στην εποχή του Διαφωτισμού και στον εικοστό αιώνα*, Βουκουρέστι 2-4 Ιουνίου 2006.

Πλουμπίδης Δημ. Ν., «Ψυχικοί τραυματισμοί σε παιδιά του εμφυλίου πολέμου στην Ελλάδα και η εξέλιξή τους μέσα στον χρόνο», *Εκ των υστέρων. Ψυχαναλυτικό περιοδικό. Πεπωμένα του τραυματικού Ι*, Αθήνα 2004, σ. 130-139.

II. ΜΟΝΟΓΡΑΦΙΕΣ

Αμύντας Κοσμάς (Καπετάν Αμύντας), *Εθνική Αντίσταση. Εμφύλιος Πόλεμος. Αναμνήσεις ενός Καπετάνιου*, Θεσσαλονίκη 1985.

Αργυρόπουλος Σάββας, *Προσφυγιά. Αντάρτικο. Εξορία. 1924-1949*, Αθήνα 1980.

Ασδραχάς Σπύρος, *Ζητήματα ιστορίας*, Αθήνα 1983.

Baev Jordan, *Ο εμφύλιος πόλεμος στην Ελλάδα. Διεθνείς διαστάσεις*, Αθήνα 1997.

Βουρνάς Τάσος, *Ιστορία της Σύγχρονης Ελλάδας. Ο Εμφύλιος*, τ. Ε', Αθήνα 1981.

Γκαγκούλιας Γεώργιος Δ., «*Παιδομάζωμα*». *Τα παιδιά στη θύελλα του Εμφυλίου Πολέμου και μετά*, Αθήνα 2004.

Γκριτζώνας Κώστας, *Τα παιδιά του εμφυλίου πολέμου*, Αθήνα 1998.

Γκριτζώνας Κώστας, *Μαχήτριες του Δημοκρατικού Στρατού*, Αθήνα 2001.

Γρηγοριάδης Φοίβος Ν., *Εμφύλιος Πόλεμος 1944-1949. Το δεύτερο αντάρτικο (1946-49)*, τ. 10, Αθήνα 1975.

Δρίτσιος Θωμάς, *Από τον Γράμμο στην πολιτική προσφυγιά*, Αθήνα 1983.

Ζαφειρόπουλου Δημ. Γ., *Ο Αντισυμμοριακός Αγών 1945-1949*, Αθήνα 1956.

Ζορμπαλάς Σταύρος, *ΕΠΟΝ, τραγουδούσαν και πολεμούσαν για την λευτεριά*, Αθήνα 1993.

Frederica Queen of the Hellenes, *A Measure of Understanding*, London 1971.

Θεολόγης Θωμάς, *Φρειδερίκη και Παιδοπόλεις. Χωρίς φόβο και πάθος*, Αθήνα 2006.

Κατσούλης Γ., *Ιστορία του Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδος*, τ. ΣΤ', 1946-1949, Αθήνα 1977.

Λαγάνη Ειρήνη, *Το «παιδομάζωμα» και οι ελληνο-γιουγκοσλαβικές σχέσεις (1949-1953). Μια κριτική προσέγγιση*, Αθήνα 1996.

Μανούκας Γεώργιος Χ., *Παιδομάζωμα. Το μεγάλο έγκλημα κατά της Φυλής*, Αθήνα 1961.

Μανούκας Γεώργιος Χ., *“Παιδομάζωμα”*. Η αγωγή και η διδασκαλία των απαχθέντων ελληνοπαίδων, Αθήνα 1969.

Μαργαρίτης Γιώργος, *Ιστορία του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου 1946-1949*, τ. 2, Αθήνα 2001.

Meynaud J., *Πολιτικές Δυνάμεις στην Ελλάδα*, Αθήνα 1966.

Μητσόπουλος Θανάσης, *Μείναμε Έλληνες. Τα σχολεία των ελλήνων πολιτικών προσφύγων στις σοσιαλιστικές χώρες*, Αθήνα 1979.

Μπαρτζιώτας Βασίλης Γ., *Ο αγώνας του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας*, Αθήνα 1981.

Μπουσχότεν Ρίκη Βαν, *«Περάσαμε πολλές μπόρες κορίτσι μου...»*, Αθήνα 1998.

- Παπαδόπουλος Λυσίμαχος Χρ., *Παιδιά της θύελλας. Μνήμες και μαρτυρία για τα προσφυγόπουλα του 1948 ύστερα από 50 χρόνια*, Πράγα 1998.
- Πεφάνη Δώρου Γερ., *Το παιδομάζωμα εις την ελληνικήν ιστορίαν από της εποχής των περσικών επιδρομών μέχρι σήμερον*, Αθήνα 1948.
- Ristovic Milan, *A Long Journey Home. Greek Refugee Children in Yugoslavia, 1948-1960*, Thessaloniki 2000.
- Ροδίτσας Νίκος, *Το δεύτερο παιδομάζωμα (1948)*, Αθήνα 1982.
- Σέρβος Δημήτρης, *Το παιδομάζωμα και ποιοι φοβούνται την αλήθεια*, Αθήνα 2004.
- Τόπα-Γουναροπούλου Ευαγγελία, *Πορεία ζωής. Αντίσταση-Γασκένδη-Επαναπατρισμός*, Αθήνα 1995.
- Τοσίτσας-Αβέρωφ Ευάγγελος, *Φωτιά και τσεκούρι!*, Αθήνα 1990.
- Τσαλδάρη Λίνα Π., *Εθνικά, Κοινωνικά, Πολιτικά προσπάθειαι*, τ. Α', Αθήνα 1967.
- Τσουκαλάς Κώστας, *Η Ελληνική Τραγωδία. Από την απελευθέρωση στους συνταγματάρχες*, Αθήνα 1981.
- Vlavianos Haris, *Greece, 1941-49: From Resistance to Civil War. The Strategy of the Greek Communist Party*, London 1992.
- Weber Laurence, *Le rapatriement par le CICR des enfants grecs déplacés dans les pays du bloc de l'Est pendant la guerre civile (1949-1956)*, Genève 2007.
- Wittner Lawrence, *Η Αμερικανική επέμβαση στην Ελλάδα 1943-1949*, Θεσσαλονίκη 1991.